KULTÚRA SLOVA

Časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu

Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV

HLAVNÝ REDAKTOR
Ján Kačala

VÝKONNÝ REDAKTOR
Matej Považaj

REDAKČNÁ RADA

Klára Buzássyová, Adriana Ferenčíková, Ján Findra, Gejza Horák, Ján Horecký, Ján Kačala, František Kočiš, Ivan Masár, Mira Nábělková, Jozef Pavlovič, Mária Pisárčiková, Matej Považaj, Anna Rýzková, Ján Sabol, Pavol Žigo

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Panská 26

KULTÚRA SLOVA — ROČNÍK 25 — 1991 — ČÍSLO 6

OBSAH

KAČALA, J.: Tvorenie názvov štátov v slovenčine 193
HRUBANIČOVÁ, I.: K synonymii v umeleckom texte 201
UHLÁR, V.: O slovách *zábava, slop* a *slopec* 208

Diskusie

DVONČ, L.: Slová typu *narkomafia* 213

Rozličnosti

Dostať sa k válovu, k hrantu, k mastnému hrncu alebo ku korytu? M. Pisárčiková 216
Svetovo obchodovateľné odliatky zlata. J. Horecký . . 218

Správy a posudky

Problémy odborného vyjadrovania v cudzom jazyku. M. Pisárčiková 220

Spytovali ste sa

Bronzárstvo či bronziarstvo? M. Považaj 222
Genius loci. I. Masár 223

KULTÚRA SLOVA - ROČNÍK 25 - 1991 - ČÍSLO 6

Tvorenie názvov štátov v slovenčine

JÁN KAČALA

Názvom štátu rozumieme tu pomenovanie zemepisne, politicky, hospodársky a spravidla aj etnicky vymedzeného územia s mocenskou organizáciou zastupujúcou záujmy jeho obyvateľov. Takáto jednotka môže byť subjektom v medzinárodných vzťahoch, v rámci Organizácie Spojených národov a pod., ale môže byť aj len jednou zo súčastí takejto (federatívnej) jednotky. Takémuto vymedzeniu vyhovujú napríklad názvy *Česká a Slovenská Federatívna Republika, Slovenská republika, Rakúska republika, Francúzska republika, Nemecká spolková republika, Dánske kráľovstvo, Španielske kráľovstvo, Kanárske ostrovy, Luxemburské veľkovojvodstvo, Liechtensteinské kniežatstvo, Andorrské kniežatstvo, Švajčiarska konfederácia, Svätá stolica,* resp. *Vatikánsky mestský štát, Spojené štáty americké, Izraelský štát, Štát spojených arabských emirátov, Ománsky sultanát, Dominické spoločenstvo, Indická republika, Malawijská republika, Egyptská arabská republika, Čínska ľudová republika, Zväz sovietskych socialistických republík, Bieloruská sovietska socialistická republika* a mnohé ďalšie, tak ako ich uvádza publikácia *Jména států a jejich územních částí,* ktorú vydal spoločne Český úřad geodetický a kartografický a Slovenský úrad geodézie a kartografie v Prahe a Bratislave r. 1988. Pravdaže, uvedenému vymedzeniu pojmu štátu tradične vyhovujú aj paralelné názvy štátov typu *Česko-Slovensko, Slovensko, Rakúsko, Francúzsko, Nemecko, Dánsko, Španielsko, Luxembursko, Liechtensteinsko, Andorra, Švajčiarsko, Vatikán, Spojené štáty,* príp. len *Amerika, Izrael, Arabské emiráty, Omán, Dominika, India, Malawi, Egypt, Čína, Sovietsky zväz, Bielorusko,* ktoré na rozdiel od prvej skupiny názvov, platiacich ako oficiálne, používajú sa ako neoficiálne, ale zároveň neporovnateľne častejšie ako oficiálne.

Rovnocenne, synonymicky s názvom *štát* sa používa aj výraz *krajina;* ten však platí aj ako hierarchicky nižšie postavený vo vzťahu k názvu *štát* – v tom zmysle sa napríklad názvy *Čechy, Morava* a *Sliezsko* pokladajú za krajiny Českej republiky alebo o *Burgenlande, Korutánsku, Tirolsku, Štajersku* a ďalších sa hovorí ako o *(spolkových) krajinách Rakúska* a pod.

Ak uvedené a mnohé ďalšie názvy štátov v slovenčine porovnávame s podobami týchto názvov v pôvodných jazykoch, je zjavné, že názvy v slovenčine sa odlišujú od pôvodných názvov nielen jazykovou stavbou, t. j. hláskoslovne, tvaroslovne a slovotvorne (porovnajme napr. dvojice slovenských a pôvodných názvov *Francúzsko – France, Dánsko – Danmark, Anglicko – England, Belgicko – Belgique, Švajčiarsko* – nemecky *Schweiz,* francúzsky *Swisse, Španielsko – España, Irán – Írán, Panama – Panamá, Nový Zéland – New Zealand, Brazília – Brasil, Senegal – Sénégal, Guinea – Guinée, Benin – Bénin, Indonézia – Indonesia),* pravopisom (také sú napr. dvojice *Kanada – Canada, Maurícius – Mauritius, Argentína – Argentina, Austrália – Australia, Keňa – Kenya, Čad – Tchad, Jamajka – Jamaica, Fidži – Fiji, Mozambik – Moçambique, Nikaragua – Nicaragua, Kuba – Cuba, Kostarika – Costa Rica),* ale aj rozdielnou motiváciou (tú možno ukázať na dvojiciach typu *Nemecko – Deutschland, Rakúsko – Österreich, Grécko, Grécka republika – Elliniki dimokratia, Albánsko, Albánska ľudová socialistická republika – Republika Popullore Socialiste e Shqipërisë, Holandsko, Holandské kráľovstvo – Koninkrijk der Nederlanden, Egypt, Egyptská arabská republika – Gumhúríjat Misr al-Arabíja, Fínsko, Fínska republika – Suomen Tasavalta).* Popri týchto názvoch, v ktorých badať rozličný stupeň rozdielu medzi slovenským a pôvodným názvom, jestvuje pomerne veľká skupina takých, pri ktorých je jazyková i pravopisná stránka v našom i pôvodnom jazyku rovnaká (máme tu na mysli také názvy ako *Grenada, Guatemala, Honduras, Belize, Zimbabwe, Zambia, Uganda, Sierra Leone, Rwanda, Niger, Mali, Malawi, Lesotho, Gambia, Ghana, Botswana, Burundi, Angola, Laos).*

Po tomto prehľade a základnom roztriedení názvov štátov v slovenčine prechádzame k systematickému výkladu ich jazykových vlastností a fungovania v spoločenskej komunikácii. Preberieme tu problematiku názvov štátov v systéme vlastných mien, jazykovú stavbu názvov cudzích štátov, faktory ovplyvňujúce jazykovú formu pomenovania štátu a poukážeme na otázku tvorenia názvov štátov ako prejavu jazykovej suverenity, na princípy zdomácňovania názvov cudzích štátov, ako aj na niektoré politické (t. j. neodborné) zásahy do tvorby a fungovania názvov cudzích štátov v našom jazyku.

V bohato diferencovanom systéme vlastných mien tvoria názvy štátov samostatnú skupinu vymedzenú tematicky, t. j. podľa označeného predmetu. Predstavujú významný prvok našej komunikácie o ostatnom svete, ale aj s ostatným svetom najmä tým, že ide o pomenovanie cudzokrajných,

zahraničných reálií. Z hľadiska miesta v systéme, ako aj fungovania v spoločenskej komunikácii je potrebné, aby názvy štátov v slovenčine boli pevne integrované do jazykového systému, aby boli ustálené a jednoznačné, aby nimi bolo možné presne identifikovať označený objekt a aby ich fungovanie v komunikácii bolo účelné. Už sme naznačili, že z funkčného hľadiska sa označenia štátov v slovenčine, tak ako aj v iných európskych jazykoch členia na oficiálne, ktoré sú záväzné v úradnom, oficiálnom styku, a na neoficiálne, ktoré sú živé a používajú sa vlastne všade okrem úradného, oficiálneho styku štátov. Oficiálne názvy štátov zahŕňajú spravidla v sebe informačný prvok druhu štátu, t. j. či ide o unitárny, jednotný štát alebo celok zložený z viacerých menších územných jednotiek, t. j. o zväz, resp. o federáciu alebo o konfederáciu, ďalej to, či ide o republiku alebo o monarchistický typ štátu. Niektoré názvy zahŕňajú aj to, aké je ideologické zameranie štátnej moci, alebo iný charakteristický znak, napr. *Čínska ľudová republika, Zväz sovietskych socialistických republík.* Z toho vychodí, že jazyková stavba oficiálnych názvov štátov je oproti neoficiálnym názvom diferencovanejšia, rozvetvenejšia; ukazujú to aj príklady typu *Portugalská republika, Islandská republika, Liechtensteinské kniežatstvo, Švédske kráľovstvo, Svätá stolica,* resp. *Vatikánsky mestský štát, Jordánske hášimovské kráľovstvo, Jemenská arabská republika, Brazílska federatívna republika, Spojené štáty mexické, Spojené arabské emiráty* a mnohé ďalšie. Naproti tomu jazyková stavba neoficiálnych názvov štátov je jednoduchšia, najčastejšie je to jednoslovné pomenovanie, napr. *Portugalsko, Island, Liechtensteinsko, Švédsko, Vatikán, Jordánsko, Jemen, Brazília, Mexiko, Arabské emiráty.* V týchto a ďalších prípadoch jestvujú neoficiálne a oficiálne názvy toho istého štátu popri sebe, to značí, že daný štát je za svojimi hranicami známy pod dvoma, príp. aj pod troma názvami. Z druhej strany zasa treba zaznamenať prípady, keď sa v názve štátu okrem prvku krajiny iný informačný prvok nevyskytuje, takže ten istý názov, najčastejšie jednoslovné pomenovanie funguje ako oficiálny a zároveň aj ako neoficiálny názov jedného štátu. Svedčia o tom príklady typu *Austrália, Maurícius, Kanada, Jamajka, Grenada, Nový Zéland, Svätá Lucia, Barbados, Belize, Fidži, Írsko, Antigua a Barbuda* (príklady sme vybrali z citovanej publikácie o menách štátov a ich územných častiach z r. 1988; v starších publikáciách, ako je napr. Zoznam štátov a krajín sveta z r. 1974 alebo Krajiny sveta z r. 1978, môžu mať niektoré z týchto názvov inú podobu).

V ďalšej časti príspevku si budeme všímať predovšetkým jazykovú stavbu tzv. oficiálnych názvov štátov, ktoré sú viacslovné. Hneď na začiatku tejto časti výkladu sa žiada zdôrazniť tézu, že jazyková stavba názvov štátov sa v ničom neodlišuje od jazykovej stavby iných viacslovných terminologických i neterminologických názvov vrátane vlastných mien zložených z viacerých výrazov. Pripomenieme si tu aspoň príklady typu *pracovné právo, všeobecná jazykoveda, trestné právo, trestné strieľanie, stavebné povolenie, červený smrek,*

myší chvostík, medvedia stopa, stolové hrozno, z geografických názvov prípady typu *Suchý vrch, Čierna hora, Spišská Nová Ves, Turčiansky Svätý Martin, Biely Váh, Dobšinská ľadová jaskyňa, Tichá dolina, Nízke Tatry, Hnilecká priehrada* a pod., ktoré jednoznačne potvrdzujú integrovanosť viacslovných názvov tohto typu do lexikálneho systému slovenského jazyka. Podľa toho možno povedať, že pomenúvací postup uplatnený pri názvoch typu *Francúzska republika, Dánske kráľovstvo, Vatikánsky mestský štát, Monacké kniežatstvo* atď. sa v našom jazyku opiera o širšiu zákonitosť prejavujúcu sa pri tvorení viacslovných pomenovaní typu *zhodný adjektívny prívlastok* (prípadne zhodné adjektívne prívlastky) + *podstatné meno.* Táto zákonitosť okrem iného súvisí aj so slovotvornými vlastnosťami slovenčiny a môžeme ju označiť za typologickú črtu nášho jazyka, ktorá sa upevňuje aj pri tvorení nových, resp. ďalších vrstiev pomenovaní. Konkrétne sa v uvedenom type pomenovania prejavuje veľmi živá a rozšírená schopnosť slovenčiny pravidelne tvoriť prídavné mená so vzťahovým významom od najrozličnejších typov podstatných mien z hľadiska ich zakončenia v našom jazyku, ale aj v iných jazykoch. Môže ísť o zakončenie na jednu spoluhlásku alebo skupinu spoluhlások, na samohlásky *a, o* typické pre podstatné mená ženského a stredného rodu, ale aj na iné samohlásky, ktoré z hľadiska zakončenia nie sú pre slovenčinu typické, napr. *i, e* (t. j. *Burundi – burundský, Mali – malijský, Zimbabwe – zimbabwiansky).* Tieto prídavné mená sú ako vzťahové v lexikálnom systéme nášho jazyka veľmi dôležité a majú významnú úlohu pri tvorení viacslovných pomenovaní.

Už sme naznačili, že názov štátu obsahuje v sebe isté nevyhnutné sémantické, resp. informačné prvky, ktoré aj pri inojazyčnom vyjadrení treba rešpektovať. Ak porovnáme názvy štátov v pôvodnom jazyku s názvami v našom jazyku, tak ako predstavuje tieto názvy spomínaná publikácia *Jména států a jejich územních částí,* môžeme sa presvedčiť, že sa táto požiadavka pri tvorení názvu štátu v slovenčine rešpektuje stopercentne. Pravdaže, to neznačí, že slovenský názov odráža aj jazykovú stavbu cudzojazyčného názvu štátu. Práve naopak. Slovenský názov iných štátov iba rešpektuje východiskové sémantické, resp. informačné prvky ako obsahovú stránku pomenovania, ale ich pomenovanie a usúvzťažnenie, ako aj celková formálna výstavba tohto názvu štátu a slovosled pomenúvacích prvkov zodpovedá už zákonitostiam nášho jazyka, to značí, že pri označovaní iných štátov si v našom jazyku počíname samostatne a rešpektujeme to, čo zodpovedá požiadavkám systému nášho jazyka. V tom možno vidieť uplatnenie našej jazykovej suverenity (tento pojem a termín bližšie rozoberáme v práci Kačala, 1990).

Najvýraznejší rozdiel v jazykovej výstavbe názvov štátov v pôvodnom a v našom jazyku vyplýva práve z toho, že kým v iných jazykoch sa veľmi často používa pomenúvací nominatív obsahujúci názov krajiny uvedený substantívom označujúcim štátnu formu (máme tu na mysli názvy typu *Republik Österreich, Fürstentum Liechtenstein, Grossherzogtum Luxemburg),* prípadne slo-

vosled typu podstatné meno označujúce štátnu formu + prídavné meno vyjadrujúce vzťah ku krajine (napr. *Repubblica Italiana, République française, Confederazione svizzera)* alebo spojenie typu podstatné meno označujúce štátnu formu + podstatné meno v genitíve označujúce krajinu (napr. *Koninkrijk der Nederlanden, Principat d'Andorra, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland),* zatiaľ v našom jazyku prevažuje typ prídavné meno vyjadrujúce vzťah k názvu krajiny + označenie štátnej formy, ako o tom svedčia paralelné prípady typu *Rakúska republika, Liechtensteinské kniežatstvo, Luxemburské veľkovojvodstvo, Talianska republika, Francúzska republika, Švajčiarska konfederácia, Holandské kráľovstvo, Andorrské kniežatstvo.* Iba v jednom z uvedených príkladov funguje v názve štátu v slovenčine iný pomenúvací typ, a to spojenie podstatné meno označujúce štátnu formu + podstatné meno v genitíve označujúce krajinu: *Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Severného Írska.* Tento názov možno v sústave názvov štátov pokladať za celkom výnimočný, pričom jeho výnimočnosť je daná zjavne aj rozvetvenosťou (dĺžkou) pôvodného názvu, ktorého je slovenský názov mechanickým napodobnením. V tejto súvislosti sa žiada pripomenúť, že pri vlastnom spôsobe označenia významových prvkov v pôvodných názvoch štátov a pri vlastnom spôsobe usporiadania pomenovaní tvoriacich názov štátu nie je slovenčina oproti iným jazykom nijako výnimočná. Uvedené zásady pri tvorení názvov štátov platia aj v iných jazykoch. Odkazujeme tu aspoň na dvojice nemeckých názvov typu *Frankreich – Französische Republik, Italien – Italienische Republik, Griechenland – Griechische Republik, Schweiz – Schweizerische Eidgenossenschaft, Ägypten – Arabische Republik Ägypten* a pod. (príklady sme vybrali z publikácie Der Große Duden. Rechtschreibung, 1978).

Okrem uvedených významových prvkov štátnej formy a názvu krajiny obsahujú niektoré názvy štátov aj ďalšie významové prvky; je to napr. postulovaná forma vlády (vyjadrená prívlastkami *ľudový, demokratický, socialistický)* alebo označenie územného útvaru, napríklad *ostrov – ostrovy (Vianočný ostrov, Šalamúnove ostrovy, Normanské ostrovy), pobrežie (Pobrežie Slonoviny),* mesto *– mestský (Vatikánsky mestský štát)* alebo umiestnenie štátu so zreteľom na svetové strany *(Západná Samoa, Západná Austrália, Južná Austrália, Nový Južný Wales, Severná Dakota, Severozápadné teritóriá* [Kanady]) alebo umiestnenie so zreteľom na iné javy (napr. *Rovníková Guinea, Stredoafrická republika).* Ako vidno i z uvedených príkladov, aj pomenovania týchto významových prvkov v slovenských názvoch štátov sa umiestňujú v súlade so spomínanou všeobecnou zákonitosťou platiacou pri tvorbe názvov štátov v slovenčine.

Pri utváraní názvov štátov v slovenčine najmä z hľadiska ich motivácie alebo pomenúvacej hodnoty možno pozorovať isté všeobecnejšie tendencie, ktoré sú odrazom kultúrnej blízkosti alebo naopak vzdialenosti daného spoločenstva vo vzťahu k nám, ďalej územnej blízkosti alebo vzdialenosti

daného spoločenstva vo vzťahu k nášmu, genetickej príbuznosti daného spoločenstva s naším a pod. Podľa toho možno povedať, že máme v slovenčine naše vlastné, možno povedať aj tradičné označenia tých štátov, resp. spoločenstiev, ktoré v kultúrnej histórii ľudstva hrali dôležitú úlohu a na ktorých odkaz ľudstvo v neskorších historických etapách významne nadviazalo (máme tu na mysli napr. názov *Egypt*, resp. *Egyptská arabská republika* oproti tamojšiemu názvu *Gumhúríjat Misr al-Arabíja* alebo názov *Grécko*, resp. *Grécka republika* oproti domácemu názvu *Elliniki dimokratia*). Možno tu pripomenúť, že podobná situácia je v tomto bode aj v iných európskych jazykoch, resp. spoločenstvách. Ďalej možno povedať, že v názvoch štátov, ktoré sú vo vzťahu k nám územne bližšie a máme s nimi aj spoločnú históriu, prejavuje sa takisto v porovnaní s pôvodnými názvami oveľa viac originality, príp. vlastnej pomenúvacej motivácie (ide tu o také názvy ako *Nemecko*, resp. *Nemecká spolková republika* oproti originálnemu nemeckému názvu *Bundesrepublik Deutschland*, ďalej *Rakúsko*, resp. *Rakúska republika* oproti nemeckému názvu *Republik Österreich*, *Fínsko*, resp. *Fínska republika* oproti pôvodnému fínskemu *Suomen Tasavalta*, *Albánsko*, resp. *Albánska ľudová socialistická republika* oproti originálnemu albánskemu *Republika Popullore Socialiste e Shqipërisë* a iné). Z druhej strany platí, že čím väčšia územná a kultúrna vzdialenosť, tým je v slovenských názvov štátov viac napodobňovania cudzích názvov štátov; to platí o veľkom počte názvov cudzích štátov. Pomerne veľmi blízke sú názvy slovanských štátov, resp. krajín, čo možno pripísať zjavne na konto genetickej príbuznosti slovanských národov i jazykov.

Zo všetkého, čo sme doteraz o názvoch štátov v slovenčine zistili, jednoznačne vyplýva základný princíp platný pri tvorení názvov štátov v slovenčine: názvy iných štátov v slovenčine sú výsledkom nášho vlastného pomenúvania týchto cudzokrajných reálií. Neuplatňuje sa v nich prekladanie pôvodných názvov, lež vlastné utváranie názvov, ktoré zodpovedá zákonitostiam nášho jazyka pri tvorení viacslovných názvov a je v súhlase s tvorením takýchto názvov aj v apelatívnej časti slovnej zásoby. Ak sa pri utváraní názvu iného štátu v slovenčine neuplatňuje preklad, a pritom badáme, že názvy v pôvodnom a našom jazyku navzájom významovo a funkčne korešpondujú, resp. sú navzájom ekvivalentné, môžeme tu skôr hovoriť o substitúcii čiže náhrade pôvodného (východiskového) názvu naším vlastným. Takto vzniknutý názov je s pôvodným názvom plne ekvivalentný a plne ho v našom spoločenstve zastupuje, je teda nezameniteľný s iným názvom štátu.

Tak je to aj pri názve *Nemecká spolková republika*, ktorý je plnohodnotnou náhradou za pôvodný nemecký názov *Bundesrepublik Deutschland*. Iste netreba nikoho osobitne presviedčať o tom, že tak ako nie je názov *Nemecko*, *Nemec* prekladom východiskového nemeckého *Deutschland*, *der Deutsche*, nemožno požiadavku „presnejšieho prekladu" uplatniť ani pri oficiálnom

názve teraz už zjednoteného nemeckého štátu *Nemecká spolková republika* a vyžadovať mechanický prevod v podobe *Spolková republika Nemecko,* ktorý nielenže sa úplne vyníma spomedzi slovenských názvov štátov, ale nemá u nás ani tradíciu a širšie používateľské zázemie. Je známe, že s požiadavkou „presnejšieho prekladu" názvu *Bundesrepublik Deutschland* do slovenčiny a češtiny vyšla západonemecká strana začiatkom 70. rokov pri uzatváraní česko-slovensko-západonemeckej zmluvy. Ak odhliadneme od ideologických a politických hľadísk tejto požiadavky, ktoré sú dnes už minulosťou, nemôžeme súhlasiť s princípom prekladu názvu štátu z jedného jazyka do iného, pretože tento princíp je nevedecký (ako sme už spomenuli, ani slovenský názov *Nemecko* nie je prekladom nemeckého názvu *Deutschland:* v ňom časť *Deutsch-* je nepreložiteľná rovnako, ako je nepreložiteľná časť *Gréc-* z názvu *Grécko* alebo názov *Egypt,* kým časť *-land* tu zodpovedá slovenskej prípone *-sko),* ako ani s úsilím zasahovať do tvorby názvu štátu v inom jazyku, lebo toto úsilie značí obmedzenie jazykovej suverenity pri tvorení názvov štátov v slovenčine. Ak by s podobnými požiadavkami vyšli aj iné štáty, boli by sme tiež ochotní rešpektovať ich a utvárať sústavu názvov štátov nie v súhlase so zásadami tvorby viacslovných názvov tohto typu platnými v slovenčine, lež na základe uváženia a či požiadaviek inej krajiny? To by mohlo mať okrem iného za následok, že by sa sústava názvov štátov v slovenčine rozkolísala a rozpadla. Vtedajšie prijatie názvu *Spolková republika Nemecka* našimi politickými a štátnymi orgánmi za oficiálnu podobu názvu západonemeckého štátu v slovenčine a češtine, vykonané bez konzultácie s jazykovedcami, treba hodnotiť ako politický zásah do sústavy pomenovaní štátov, ktorý nemal nijaké vecné ani jazykové opodstatnenie. Z našej strany stačilo pri rokovaní poukázať na to, že zachytávanie významového prvku krajiny v našej sústave názvov štátov v podobe prídavného mena, vyjadrujúceho jednoznačne vzťah k názvu krajiny, je úplne regulárne a vyskytuje sa aj v iných podobných prípadoch (dostatok príkladov sme uviedli v predchádzajúcich častiach nášho výkladu).

V polovici 80. rokov sme zaznamenali ďalší, hoci svojou podstatou odlišný zásah štátneho orgánu do názvu štátu: vtedajšia zmena „úradného" názvu *Kambodža* s prídavným menom *kambodžský* na *Kampučia* s prídavným menom *kampučský (Kampučská ľudová republika)* značila nielen neodôvodnené narušenie tradície v označovaní príslušného štátu, lež aj vo verejnosti vyvolávala nevôľu, pričom objektom kritiky boli predovšetkým jazykovedci, ktorí podľa legendy rozšírenej v časti verejnosti „vymýšľajú nové slová". Rovnako neslávny bol aj „oficiálny" návrat k pôvodnej, resp. tradičnej podobe *Kambodža* s prídavným menom *kambodžský.* V súčasnosti v súvise s politickým a národným pohybom v niektorých sovietskych republikách sme opätovne svedkami „úradnej" úpravy názvu *Moldavsko* na *Moldova* (s prídavnými menami *moldavský,* resp. *moldovský).* Tento zásah značí nielen náhradu hlásky *a*

hláskou *o* v koreni názvu (podoba s hláskou *o* je bližšia rumunskému zneniu), lež aj zásah do slovotvornej štruktúry názvu, pretože v slovenčine je typ názvov krajín, resp. štátov s príponou *-sko* veľmi rozšírený a živý a túto príponu získali aj názvy, ktoré boli v staršom jazyku zakončené ináč (pripomíname tu staršie podoby *Belgia, Anglia, Francia, Itália* a pod. a ich novšie, dnes už všeobecne prijaté formy *Belgicko, Anglicko, Francúzsko, Taliansko).* Aj tento zásah štátneho aparátu treba kvalifikovať ako neodborný a neodôvodnený. Je potrebné, aby sa v jazykovej praxi udržiaval aj ďalej tradičný názov *Moldavsko* a prídavné meno *moldavský.*

Na záver možno konštatovať, že názvy štátov v slovenčine tvoria tematicky dobre vymedzenú skupinu vlastných mien a svojou jazykovou stavbou predstavujú pevnú súčasť lexikálneho a slovotvorného systému nášho jazyka. Osobitne sa žiada pripomenúť, že názvy štátov (v slovenčine, ale aj v iných rozvitých jazykoch) predstavujú okrem iného aj významnú kultúrnu hodnotu, lebo napríklad podporujú vedomie rozvinutej kultúrnej tradície v danom spoločenstve. Aj preto je potrebné vedeckému výskumu tejto problematiky venovať náležitú pozornosť a sústavne pritom sledovať jazykovokultúrny aj kultúrnohistorický rozmer tejto problematiky.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Panská 26, Bratislava

LITERATÚRA

Der Große Duden. Rechtschreibung. 19. vyd. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut 1978. 768 s.

Jména států a jejich územních částí. 2. aktualizované vyd. Red. I. Čáslavka. Praha a Bratislava, Český úřad geodetický a kartografický a Slovenský úrad geodézie a kartografie 1988. 206 s. + mapy.

KAČALA, J.: Vymedzenie pojmu jazyková suverenita. Kultúra slova, *25,* 1991, s. 3–9.

Krajiny sveta. [Preklad z nemčiny.] Red. Z. Mocko. Bratislava, Pravda 1978. 888 s.

Zoznam štátov a krajín sveta. (Vžité slovenské a úradné názvy.) Bratislava, Slovenský úrad geodézie a kartografie 1974. 43 s.

K synonimii v umeleckom texte

(Synonymá ako jeden z prostriedkov paródie a irónie v novele P. Vilikovského *Večne je zelený* ...)

INGRID HRUBANIČOVÁ

Sledovať jazyk umeleckého diela je stále vzrušujúce, o to viac, keď autorovi jazyk neslúži len ako stavebný materiál, ale povýši ho vo svojom texte na tematický prvok, t. j. keď sa v umeleckom diele prostredníctvom jazyka hovorí (popri iných veciach) aj o jazyku samom – či už vážne, s humorom alebo s iróniou, ako je to vo Vilikovského novele *Večne je zelený* ... Vybrali sme si túto prózu na jazykovú analýzu, ktorou chceme poukázať na niektoré prípady autorského využívania synonymie a synoným v tomto texte.

Ako zdroj teoretických poznatkov nám poslúžila monografia J. Filipca *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie* (1961), ktorú možno už dnes označiť za klasickú literatúru z oblasti teórie synoným. Podáva ucelenú a zároveň podrobnú analýzu lexikálnych a štylistických synoným podopretú bohatou excerpciou z umeleckej literatúry. Svojím zameraním na umelecké texty a využívanie synoným v nich je táto publikácia u nás jedinečná a v tomto smere skúmania stále inšpiratívna. Novšie prístupy v tejto problematike reprezentujú štúdie z oblasti štylistiky a textológie, predovšetkým príspevky o synonymách v štylistike J. Mistríka a J. Findru; články v zborníku *Textika a štylistika* (1989).

Autorským využívaním synoným sa u nás naposledy zaoberala aj M. Nábělková v štúdii *K synonymii v esejistickom texte A. Matušku* (1989). Autorka sa v ňom sústredila na lexikálnu rovinu analyzovaných textov, ktorá je na synonymné prostriedky najbohatšia, a upozornila na Matuškovo individuálne využívanie systémovej, ale predovšetkým okazionálnej, kontextovej synonymie.

Hoci sa synonymá najvýraznejšie prejavujú v lexike a i záujem jazykovedcov sa vo všeobecnosti sústreďuje najviac na skúmanie lexikálnych synoným, synonymický vzťah sa v jazyku utvára aj medzi prostriedkami iných rovín (napr. V. Skalička, 1941, s. 193, hovorí o lexikálnej, fonologickej, morfologickej a syntaktickej synonymii; J. Mistrík a J. Findra sa zameriavajú na syntaktickú synonymiu v prejavoch a považujú ju za najbohatšiu popri lexikálnej synonymii). Podľa J. Findru (1978, s. 67) o synonymii možno hovoriť všade tam, kde vedľa seba existujú aspoň dva prostriedky, ktoré sa odlišujú svojou formou, resp. funkciou a vyjadrujú rovnaký alebo približný obsah. Takéto široké chápanie synoným a synonymie možno uplatniť predovšetkým v štylistike, pretože jej základným princípom je výber a synonymia poskytuje na tento výber najviac možností.

V súvislosti so štylistickým výberom výrazových prostriedkov pri tvorbe (umeleckého) textu hovorí J. Vaňko (1987, s. 175) o kovariantných výrazových možnostiach – kovariantoch, ktoré umožňujú sprostredkovať tú istú informáciu jazykovo rozlične sformovanými výpoveďami. Kovariantným výrazom zodpovedajú na lexikálnej rovine synonymá, na vyššej, syntaktickej rovine parafrázované relácie. J. Vaňko poukazuje na to, že pri parafrázach existuje menšia významová identita ako pri synonymách, „v prípade parafráz ide skôr o vzťah silnejšej alebo slabšej zhody medzi vetami alebo textami" (tamže, s. 175). Aj napriek takémuto rozlíšeniu možno isté typy parafráz, ako ich (podľa V. Sandersa) vyčleňuje J. Vaňko, považovať za syntaktické synonymá, resp. syntaktické varianty (pozri J. Findra, 1978, s. 67).

Vychádzajúc z teoretických poznatkov, ktoré sme tu načrtli, pokúsime sa ukázať niektoré konkrétne príklady využitia lexikálnych (systémových i nesystémových) a syntaktických synoným ako prostriedkov paródie a irónie v satire P. Vilikovského *Večne je zelený...*, ktorá reprezentuje prúd postmodernizmu v súčasnej slovenskej literatúre (pozri T. Žilka, 1989), vyznačuje sa uplatňovaním netradičných kompozičných postupov pri výstavbe textu a vyniká aj svojráznym využívaním jazykových prostriedkov (porov. J. Horecký, 1990).

Paródia a irónia vytvárajú dominantnú atmosféru vo Vilikovského próze, podobne ako aj v iných umeleckých textoch postmodernistickej literatúry, v ktorých sa spochybňujú ustálené normy a zaužívané pravidlá v živote i v literatúre samej (T. Žilka, 1989). Jedným z prostriedkov, ktorými sa táto atmosféra u Vilikovského dosahuje, sú lexikálne a syntaktické synonymá použité jednotlivo alebo vytvárajúce v texte synonymické rady.

Hromadenie synoným, budovanie synonymických radov na malých úsekoch textu sa v štylistike považuje za znak „hľadačstva", úsilia autora vyjadriť sa čo najpresnejšie, najvýstižnejšie. Takéto skupiny pozostávajú zvyčajne zo systémových synoným a v prejavoch majú spresňujúcu alebo gradačnú funkciu (J. Filipec, 1961). Synonymné skupiny slov (najčastejšie sú to len dvojice alebo trojice rovnoznačných slov) vytvárajú u Vilikovského iný efekt. Prostredníctvom nich sa zosmiešňuje spomínané hľadačstvo, ktorým sa vyznačuje publicistika, verejné prejavy a pod. a ktoré stále viac preniká aj do bežnej reči. V snahe o originálnosť alebo akýsi intelektuálsky charakter našich prejavov zaplavujeme ich bezhodnotnými výrazmi, prázdnymi, klišéovitými spojeniami. P. Vilikovský prostredníctvom reči svojho rozprávača výstižne odráža to, čo je typické pre vyjadrovanie súčasníka – neschopnosť byť jednoduchý a jednoznačný, tendenciu k patetickosti, informačnú prázdnotu – schopnosť hovoriť o ničom, napr.:

Ešte aj v tých najintímnejších chvíľach, v najhlbšom súkromí ... ale, ako hovorieval kolega Kanáris, mojím najhlbším súkromím je štátne tajomstvo (s. 11). – ...prišiel som teda na myšlienočku, ktorá, i keď nebola bezprostredne realizovateľná, poskytla mi jasnú perspektívu,

cieľ, ku ktorému som mohol upnúť celé svoje úsilie (s. 14). – Ako Vám to vysvetlit', keď ozdobné epitetá by len drobili mohutný celkový účinok mojej krásy ... nežnej krásy, plachej krásy ... dojímavej, ku ktorej pristupujeme v nemej úcte, po prstoch (s. 19). – Neprezrádzajte pred odborníkom, že podliehate prvým, najpovrchnejším dojmom! Pravdaže, nepopieram prvému dojmu jeho prednosti: akúsi globálnosť, nepresnosť, prameniacu z povedomia všehomíra (s. 15). – Našinec musí byť pripravený v mene vyššej myšlienky kedykoľvek obetovať prosté ľudské šťastie, prinajhoršom vlastné. Vyšších myšlienok, alebo ako ja ľúbim vravieť, ideí, nie je koniec koncov tak veľa (s. 81). – Mohol by som tu uviesť tisíce príkladov, ale načo ... Načo ďalšími, aj keď iste poučnými príkladmi, prirovnaniami, alegóriami a symbolmi odďaľovať chvíľu, po ktorej obidvaja z hĺbky svojho vrúcneho srdca túžime (s. 82).

Aj z týchto ukážok vidno, že účinným prostriedkom paródie a irónie nie sú len synonymické skupiny, ale aj jednotlivé synonymá použité v kontextoch, v ktorých pôsobia príznakovo, resp. cudzo, napr. v časti textu, ktorá sa vyznačuje uvoľnenosťou, hovorovosťou, sa objaví vedecký termín alebo cudzie slovo, knižný alebo zastaraný výraz, poetizmus a pod. Najviac sa u Vilikovského stretávame s kontrastom bežná, resp. neutrálna lexika – cudzie slovo, ktorým sa parodizuje intelektuálne alebo vedecké vyjadrovanie:

Chúďa dievča. V klimaktérickom pobúznení si zmyslela, že ma vženie do prístavu manželského. Tento blud nadobudol u nej perseverantnú formu. Chcela mi zariadiť dielničku na opravu bicyklov a šijacích strojov (s. 28). – Rumunské apartmány! Chcem povedať, rumunské chyžné! Šikovnými, ako dva hadíky svižnými rukami mi rozostlala posteľ a aby mi, nedôverčivému cudzincovi, demonštrovala jej úplnú bezpečnosť a komfort, rozkošnícky sa v nej rozvalila (s. 32). – Ajhľa, hovorí taký úspešne realizovaný výsluch, čo všetko dokáže človek, keď mu dáte trochu času a zopár jednoduchých nástrojov! Tie dnešné zložité zariadenia sú len, verte mi, ústupkom dobovému vkusu a v rozvojových krajinách, kde vlastne prebieha signifikantná časť súčasného mučenia, v dôsledku vysokej poruchovosti poznávaniu pravdy skôr prekážajú, ako pomáhajú (s. 53).

Ostrý výsmech nezrozumiteľného odborného vyjadrovania (štýlu) pociťuje čitateľ v tých častiach textu, v ktorých P. Vilikovský kombinuje alebo rozličným spôsobom obmieňa priame citáty z náučnej literatúry s vlastnými komentármi a poznámkami. Hromadenie odborných synoným privádza autor na niektorých miestach ad absurdum. Môžeme to vidieť napr. v pasáži, keď rozprávač hovorí o chúlostivej sexuálnej téme:

...že pod vami otvára svoj nenásytný pažerák – a to je ešte slabé slovo – kaďa s kyselinou sírovou? Ktorej jedovaté výpary nota bene dotieravo útočia na vaše jemné sliznice? Zatiaľ čo citlivé epidermálne vrstvy v erotogénnych zónach umŕtvuje chlad vanúci z ľadovej tyče? (s. 54) – Penetrácia ako úvod ku kopulácii je posledným štádiom agresivity. Kvapka hĺbi kameň nie tým, ale niečím iným. V prípadoch, keď afektívne zaujatie ... jediné zaujatie, ktorého ste schopný ... prekáža skutočnému zblíženiu, neprekvapí, že zlyhajú pokusy o kopuláciu. Jednotlivci sa môžu navzájom klamať ešte pri konkrektácii, ťažšie už v štádiu amplektácie, ktorej potom chýba primeraná akcentácia (s. 51).

Posledný citát zároveň potvrdzuje jeden zo všeobecných znakov postmodernistickej literatúry, že „terčom výsmechu sa stáva entropia významov rozličnej proveniencie" (T. Žilka, s. 18).

V každom umeleckom texte je zaujímavé sledovať to, čo ho ozvláštňuje, robí jedinečným, čo je odrazom tvorivosti autora, ale čo je zároveň podmienené autorským zámerom, stratégiou. K ozvláštňujúcim prostriedkom umeleckého textu patria aj kontextové a autorské (okazionálne) synonymá. V slovenskej jazykovednej literatúre sa tomuto typu synoným venuje iba niekoľko všeobecných poznámok – poukazuje sa na ich nesystémový charakter vyplývajúci z existencie synonymických vzťahov medzi nimi iba v rámci kontextu (M. Pisárčiková, 1973), považujú sa za jeden zo zdrojov systémových synoným a za dynamický prvok rozvoja slovnej zásoby (J. Horecký – K. Buzássyová – J. Bosák a kol., 1989). Podrobnejšie o kontextových a kontextovo situačných synonymách ovorí J. Filipec (1961). Definuje ich ako pomenovacie jednotky, ktoré nie sú synonymami na základe svojho lexikálneho významu, sú však dostatočne určené vzhľadom na kontext. K takýmto synonymám zaraďuje J. Filipec zovšeobecňujúce alebo rodovo nadradené slová alebo časti združených pomenovaní so všeobecným významom.

V analyzovanom texte pociťujeme na jednej strane využívanie takých kontextových synoným, medzi ktorými existuje vzťah nadradenosti – podradenosti, jednotlivého – všeobecného alebo intenzitný vzťah. Na druhej strane sú veľmi časté jedinečné, autorské (okazionálne) synonymá, t. j. také slová, ktoré mimo daného kontextu vyjadrujú úplne odlišné pojmy, v ich významoch neexistujú nijaké styčné body. Prvý typ synoným reprezentujú napr. dvojice *dôkaz – úplatok* (*...nemal som na mysli hmatateľný dôkaz, ktorý by potešil nízku dušu svojou materiálnou hodnotou, dôkaz, ktorý čestní ľudia nazývajú úplatkom...*, s. 14), *posteľ – prostredie* (*...svižnými rukami mi rozostlala posteľ a aby mi, nedôverčivému cudzincovi demonštrovala jej úplnú bezpečnosť a komfort, rozkošnícky sa v nej rozvalila... Z polohy, ktorú jej telo pri páde zaujalo, som usúdil, že jej toto prostredie nie je celkom cudzie...*, s. 32), *čelný úder – priama agresia* (*...Keď sa na ceste k cieľu objavia prekážky, ktoré sa nedajú obísť, treba ich zdolať čelným úderom, to jest ich odstránením alebo rozbitím, teda priamou agresiou...*, s. 39), *pôžitok – potešenie* (*...A môj pôžitok, ak je to vôbec možné, ešte vzrástol, keď ma nahého, tak ako som bol, posadili obkročmo na dlhú štangľu ľadu, zavesenú na dvoch hákoch nad priestrannou železnou kaďou, až po okraj naplnenou kyselinou sírovou. Jediné, čo mi trochu kalilo potešenie, bola obava, aby som nechytil vlka*, s. 41). Uvedené dvojice smerujú už k lexikálnym synonymám (napr. *pôžitok – potešenie*), no u Vilikovského ako synonymá vystupujú aj také slová ako napr. *cesta – medziľudská komunikácia – konverzácia* (s. 76), *turista – hmotná obeť* (s. 75). Príkladom na okazionálne synonymá je aj pestrá škála výrazov, ktorými hrdina novely ocitajúci sa v rumunskom väzení pomenúva svojich vyšetrovateľov: *mučitelia – katani – mamľasi – hulváti – dobrodincovia – priatelia*, napr. *...pri otázke, ktorú mi položili moji mučitelia: Kto ste a odkiaľ prichádzate? ...Slovom, zmocnilo sa ma nedobré tušenie, ak sa*

ešte malo čoho, lebo som bol takmer bez zvyšku v moci kráľovských katanov ... hja, túto otázku si neraz vo chvíľach pokojného rozjímania kladiem sám a doposiaľ som si ju nevedel uspokojivo zodpovedať. Bolo by preto nanajvýš nezodpovedné predpokladať ... Kuš! odvetili tí maml'asi... (s. 52). – *Kuš! ozval sa jeden z hulvátov a aby dodal svojim slovám väčší dôraz, strčil do ľadovej štangle, až sa nebezpečne rozhojdala...* (s. 53). – *...uvedomoval som si, že táto situácia sa už asi v mojom živote nebude opakovať – nadšenie teda, vravím, rástlo vo mne každým okamihom a napokon sa už nedalo dlhšie utajovať. Vďaka, zvolal som mocným hlasom, neobracajúc sa na svojich dobrodincov, vďaka vám, priatelia...*" (s. 54).

Každý z týchto výrazov má v danom kontexte expresívny príznak a synonymický rad „ad hoc" odráža zmenu negatívneho emocionálneho vzťahu na pozitívny – v ironickom zmysle (nejde o denotátovú zmenu) v závislosti od rozvíjania dejovej línie. Takto vzniknutá skupina výrazov nepredstavuje vlastne synonymá, ale len ekvivalenty istého výrazu. Mohli by sme ich označiť termínom V. M. Boguslavského (1972, s. 245) ako kontextové ekvivalentné jednotky, ktorý sa vzťahuje aj na ďalšiu výraznú vrstvu v lexikálnom inventári Vilikovského novely. Tvoria ju synonymá metafory. V. M. Boguslavskij hovorí (1972, s. 179), že slová vyjadrujúce daný pojem prostredníctvom logicky podmienenej zámeny alebo metaforicky obrazne sa nenachádzajú v synonymických vzťahoch. Predstavujú kontextové ekvivalentné jednotky daného pojmu, pritom ekvivalentnosť ako schopnosť týchto jednotiek vzájomne sa zamieňať v kontextoch totožných z obsahovej a štylistickej stránky sa prejavuje len ako štylistická rozmanitosť reči, umožňujúca nebrať do úvahy niektoré sémantické odtienky, ktorými sa odlišujú slová jednej pojmovej oblasti. Pravda, Boguslavskij termínom kontextový ekvivalent označuje jazykové metafory (*agresia – zverstvo – kriviprelievanie* a pod.), v našom prípade sa v istých kontextoch vo funkcii synoným ocitajú slová alebo slovné spojenia, ktoré sú kontextovými, resp. situačnými poetickými metaforami. Na ukážku uvedieme niekoľko príkladov:

- *pastierka, imbecilka, pastierča, dievčina, pastierske nedôchodča, prostá slovenská docentka, pastierka-idiotka, pastierka-nepastierka, pastierka-mucholapka, bremeno;*
- *rumunská chyžná, pseudochyžná, rumunská antichyžná;*
- *ideál, bujný tátoš, obyčajná mrcina;*
- *jamka, interpunkčné znamienko krásy, dolinka;*
- *Slovensko, bohom zabudnutý kraj, integrované záhumnie integrovanej Európy;*
- *zraniteľné miesto, achilovka;*
- *nebezpečenstvo, komorník smrti, sluha života;*
- *prirodzenie, impozantná vizitka, vyslanec túžby.*

Ďalšou oblasťou, ktorej sa chceme aspoň v náznaku dotknúť, sú syntaktické synonymá v umeleckom texte. Systémovú charakteristiku syntaktických

V každom umeleckom texte je zaujímavé sledovať to, čo ho ozvláštňuje, robí jedinečným, čo je odrazom tvorivosti autora, ale čo je zároveň podmienené autorským zámerom, stratégiou. K ozvláštňujúcim prostriedkom umeleckého textu patria aj kontextové a autorské (okazionálne) synonymá. V slovenskej jazykovednej literatúre sa tomuto typu synoným venuje iba niekoľko všeobecných poznámok – poukazuje sa na ich nesystémový charakter vyplývajúci z existencie synonymických vzťahov medzi nimi iba v rámci kontextu (M. Pisárčiková, 1973), považujú sa za jeden zo zdrojov systémových synoným a za dynamický prvok rozvoja slovnej zásoby (J. Horecký – K. Buzássyová – J. Bosák a kol., 1989). Podrobnejšie o kontextových a kontextovo situačných synonymách ovorí J. Filipec (1961). Definuje ich ako pomenovacie jednotky, ktoré nie sú synonymami na základe svojho lexikálneho významu, sú však dostatočne určené vzhľadom na kontext. K takýmto synonymám zaraďuje J. Filipec zovšeobecňujúce alebo rodovo nadradené slová alebo časti združených pomenovaní so všeobecným významom.

V analyzovanom texte pociťujeme na jednej strane využívanie takých kontextových synoným, medzi ktorými existuje vzťah nadradenosti – podradenosti, jednotlivého – všeobecného alebo intenzitný vzťah. Na druhej strane sú veľmi časté jedinečné, autorské (okazionálne) synonymá, t. j. také slová, ktoré mimo daného kontextu vyjadrujú úplne odlišné pojmy, v ich významoch neexistujú nijaké styčné body. Prvý typ synoným reprezentujú napr. dvojice *dôkaz – úplatok* (*...nemal som na mysli hmatateľný dôkaz, ktorý by potešil nízku dušu svojou materiálnou hodnotou, dôkaz, ktorý čestní ľudia nazývajú úplatkom...*, s. 14), *posteľ – prostredie* (*...svižnými rukami mi rozostlala posteľ a aby mi, nedôverčivému cudzincovi demonštrovala jej úplnú bezpečnosť a komfort, rozkošnícky sa v nej rozvalila... Z polohy, ktorú jej telo pri páde zaujalo, som usúdil, že jej toto prostredie nie je celkom cudzie...*, s. 32), *čelný úder – priama agresia* (*...Keď sa na ceste k cieľu objavia prekážky, ktoré sa nedajú obísť, treba ich zdolať čelným úderom, to jest ich odstránením alebo rozbitím, teda priamou agresiou...*, s. 39), *pôžitok – potešenie* (*...A môj pôžitok, ak je to vôbec možné, ešte vzrástol, keď ma nahého, tak ako som bol, posadili obkročmo na dlhú štangľu ľadu, zavesenú na dvoch hákoch nad priestrannou železnou kaďou, až po okraj naplnenou kyselinou sírovou. Jediné, čo mi trochu kalilo potešenie, bola obava, aby som nechytil vlka*, s. 41). Uvedené dvojice smerujú už k lexikálnym synonymám (napr. *pôžitok – potešenie*), no u Vilikovského ako synonymá vystupujú aj také slová ako napr. *cesta – medziľudská komunikácia – konverzácia* (s. 76), *turista – hmotná obeť* (s. 75). Príkladom na okazionálne synonymá je aj pestrá škála výrazov, ktorými hrdina novely ocitajúci sa v rumunskom väzení pomenúva svojich vyšetrovateľov: *mučitelia – katani – mamľasi – hulváti – dobrodincovia – priatelia*, napr. *...pri otázke, ktorú mi položili moji mučitelia: Kto ste a odkiaľ prichádzate? ...Slovom, zmocnilo sa ma nedobré tušenie, ak sa*

ešte malo čoho, lebo som bol takmer bez zvyšku v moci kráľovských katanov ... hja, túto otázku si neraz vo chvíľach pokojného rozjímania kladiem sám a doposiaľ som si ju nevedel uspokojivo zodpovedať. Bolo by preto nanajvýš nezodpovedné predpokladať ... Kuš! odvetili tí maniľasi... (s. 52). – *Kuš! ozval sa jeden z hulvátov a aby dodal svojim slovám väčší dôraz, strčil do ľadovej štangle, až sa nebezpečne rozhojdala...* (s. 53). – *...uvedomoval som si, že táto situácia sa už asi v mojom živote nebude opakovať – nadšenie teda, vravím, rástlo vo mne každým okamihom a napokon sa už nedalo dlhšie utajovať. Vďaka, zvolal som mocným hlasom, neobracajúc sa na svojich dobrodincov, vďaka vám, priatelia...*" (s. 54).

Každý z týchto výrazov má v danom kontexte expresívny príznak a synonymický rad „ad hoc" odráža zmenu negatívneho emocionálneho vzťahu na pozitívny – v ironickom zmysle (nejde o denotátovú zmenu) v závislosti od rozvíjania dejovej línie. Takto vzniknutá skupina výrazov nepredstavuje vlastne synonymá, ale len ekvivalenty istého výrazu. Mohli by sme ich označiť termínom V. M. Boguslavského (1972, s. 245) ako kontextové ekvivalentné jednotky, ktorý sa vzťahuje aj na ďalšiu výraznú vrstvu v lexikálnom inventári Vilikovského novely. Tvoria ju synonymá metafory. V. M. Boguslavskij hovorí (1972, s. 179), že slová vyjadrujúce daný pojem prostredníctvom logicky podmienenej zámeny alebo metaforicky obrazne sa nenachádzajú v synonymických vzťahoch. Predstavujú kontextové ekvivalentné jednotky daného pojmu, pritom ekvivalentnosť ako schopnosť týchto jednotiek vzájomne sa zamieňať v kontextoch totožných z obsahovej a štylistickej stránky sa prejavuje len ako štylistická rozmanitosť reči, umožňujúca nebrať do úvahy niektoré sémantické odtienky, ktorými sa odlišujú slová jednej pojmovej oblasti. Pravda, Boguslavskij termínom kontextový ekvivalent označuje jazykové metafory (*agresia – zverstvo – kriviprelievanie* a pod.), v našom prípade sa v istých kontextoch vo funkcii synoným ocitajú slová alebo slovné spojenia, ktoré sú kontextovými, resp. situačnými poetickými metaforami. Na ukážku uvedieme niekoľko príkladov:

- *pastierka, imbecilka, pastierča, dievčina, pastierske nedôchodča, prostá slovenská docentka, pastierka-idiotka, pastierka-nepastierka, pastierka-mucholapka, bremeno;*
- *rumunská chyžná, pseudochyžná, rumunská antichyžná;*
- *ideál, bujný tátoš, obyčajná mrcina;*
- *jamka, interpunkčné znamienko krásy, dolinka;*
- *Slovensko, bohom zabudnutý kraj, integrované záhumnie integrovanej Európy;*
- *zraniteľné miesto, achilovka;*
- *nebezpečenstvo, komorník smrti, sluha života;*
- *prirodzenie, impozantná vizitka, vyslanec túžby.*

Ďalšou oblasťou, ktorej sa chceme aspoň v náznaku dotknúť, sú syntaktické synonymá v umeleckom texte. Systémovú charakteristiku syntaktických

synonym podáva vo svojej publikácii *Sloveso a sémantická štruktúra vety* J. Kačala (1989). Konštatuje, že synonymia v syntaxi má spoločné vlastnosti so synonymiou v ostatných oblastiach jazykového systému a zároveň špecifické vlastnosti vyplývajúce zo štruktúry syntaktického systému jazyka, ako aj z charakteru jeho prostriedkov a výstavbových jednotiek. Synonymiu môžeme v syntaxi pozorovať v troch oblastiach – pri vetných členoch, pri syntagmatických konštrukciách a pri vetných konštrukciách, pričom vo všetkých prípadoch ide o špecifickú reláciu totožného alebo blízkeho obsahu a rozdielnej, odlišnej formy (tamže, s. 130). S pojmom syntaktickej synonymie v umeleckých textoch najbližšie korešpondujú syntaktické a sémantické parafrázy (J. Vaňko, 1987). Rozdiel medzi nimi spočíva v tom, že syntaktické parafrázy odrážajú ten istý vecný vzťah rovnakými jazykovými prostriedkami, avšak rozličným spôsobom (rozličným usporiadaním elementov vetnej štruktúry), sémantické parafrázy odrážajú ten istý vecný vzťah rozličnými prostriedkami, ale referenčne rovnako zacielenými (tamže, s. 176, 181). V praxi znamená tento rozdiel asi toľko, že v prvom prípade ide o výber, uprednostnenie jedného z dvoch synonymických syntaktických prostriedkov stojacich v opozícii, napr. jednoduchá veta – súvetie, slovesná veta – menná veta, aktívna – pasívna, v druhom prípade sémantické parafrázy môžu tvoriť niekoľkočlenný synonymický rad viet, medzi ktorými sú rozličné stupne obsahovej príbuznosti, resp. odlišnosti, ktorá je predpokladom ich štylistickej diferenciácie (pozri o tom aj J. Findra, 1980). V texte sa obidva typy parafráz využívajú na rozmanité ciele a sú výrazným kompozičným prostriedkom. V novele P. Vilikovského *Večne je zelený...* využíva autor s istým zámerom napr. opozíciu jednoduchá veta – súvetie s vedľajšou vetou prívlastkovou alebo doplnkovou. Týmito súvetiami sa rozprávač vyhýba priamemu vyjadreniu vecí, javov alebo ich atribútov dotýkajúcich sa chúlostivých, resp. tabuizovaných tém (sexuálna oblasť). To, čo chce rozprávač pomenovať, vo vedľajšej vete iba naznačí a na úplné dešifrovanie významu býva niekedy nevyhnutná aj nasledujúca veta, resp. kontext, napr. *Sedel som, toto hovorím dôverne, so spomínanou osobou v landsberskej väznici v jednej cele a pri jej sklonoch, ktoré neboli celkom v rozpore s mojou mladíckou nerozvážnosťou.... Nikde tak neprekvitá homosexualita ako vo väzniciach* (s. 14). Z vedľajšej vety samej nemožno ešte odhaliť, aké konkrétne sklony má rozprávač na mysli, naznačuje sa v nej síce, že ide o negatívne sklony (poukazuje na to spojenie *mladícka nerozvážnosť*), ale až nasledujúca veta, ktorá je mimo tohto kontextu len všeobecným konštatovaním, odhaľuje, že hrdina príbehu hovorí o homosexuálnych sklonoch svojho spoluväzňa. Takýmto využívaním syntaktickej synonymie dosahuje sa textová komika a paroduje sa predstieraná, resp. spoločensky vyžadovaná diskrétnosť, vyjadrovacia ohľaduplnosť pri komunikovaní o istých témach. P. Vilikovský využíva tento prostriedok vo svojom texte často: *Ak som predtým hovoril, že som bol po troch dňoch chôdze zoslabnutý, týkalo sa to skôr tých častí tela, ktoré sa*

uplatňujú pri chôdzi, zatiaľ čo iné časti – vy už viete, čo mám na mysli – časti, ktoré pri chôdzi zaháľajú... záhaľka, ako je známe, je matkou neresti (67).

Ironický postoj rozprávača k deju umocňujú jeho vlastné vtipné komentáre, subjektívne videnie situácií (často absurdných), v ktorých sa sám na svojich cestách-necestách ocitol:

Sama Mata Hari mala jednu takúto neodolateľnú jamôčku na miestach, ktoré zvyčajne ukazujeme len rodinnému lekárovi (s. 26). – ...úder protivníka nepostihol mňa, ale nešťastnú pseudochyžnú, ktorá teraz ležala na posteli tak, ako ju pánboh stvoril, a musím objektívne podotknúť, že ju stvoril dobre (s. 39). – ...aby sa nepoškodil jeden z najcennejších ... ale čo tu váhať, povedzme si otvorene: najcennejší orgán, ktorým príroda obdarila muža (s. 73). – ...priložil mi zľahka svoje prsty na miesto, kde pod modrou hodvábnou košeľou vzrušene pulzoval ten najľudskejší zo všetkých svalov. Nemyslím ten, čo vy, hovorím o tom hore vľavo (s. 8).

Hádam aj z tejto našej torzovitej sondy do textu P. Vilikovského vidno, že tak ako sa maliar pohráva s farbami, mieša ich a kombinuje, pohráva sa tento autor so slovami, s jazykom, ktorého sa síce dotýka jeho irónia, ale ktorý sám dokonale ovláda. V texte sú miesta, ktoré dokonca suplujú jazykový výklad alebo poskytujú originálne vysvetlenie nejakého jazykového javu, napr. aj synonymie: *Plukovník, zvolal som, vypočujte nešťastnú bytosť! Vyslyšať je krajšie, ale vyslyšanie som vyhradil iba pre styk s bohom...* (s. 8). – *Medzi nami, dávno som už túžil obcovať s prostým slovenským ľudom a ani tri dni strávené priamo na slovenskej pôde – oni sami ju volajú hruda, a musím povedať, že výstižne: je strašne hrudovitá – nedokázali túto túžbu v mojej hrudi celkom udusiť*... (s. 67).

Uvedomujeme si, že naše poznámky o praktickom využívaní synonymie v umeleckom texte nie sú vyčerpávajúce. Chceli sme však na základe istých teoretických poznatkov poukázať aspoň na niektoré spôsoby uplatnenia synonymie v próze P. Vilikovského *Večne je zelený*... a príspevok, ktorý z tohto úmyslu a viac-menej čitateľského pozorovania vznikol, nám môže poslúžiť na ďalšie, hlbšie skúmanie tohto jazykového javu v tvorbe jedného autora alebo na porovnávanie využívania synonymie u viacerých autorov súčasnej literatúry. Vzhľadom na náš konkrétny text sa ukazuje, že synonymá (lexikálne i syntaktické) sa u Vilikovského využívajú vo veľkej miere ako parodizujúci a ironizujúci prostriedok, nikdy však nie samostatne, ale v súčinnosti s ďalšími jazykovými a kompozičnými prostriedkami.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Panská 26, Bratislava

LITERATÚRA

BOGUSLAVSKIJ, V. M.: Semantiko-stilističeskaja gruppa slov, sootnosimych s odnim poňatijem. In: Sinonimi russkogo jazyka i ich osobennosti. Red. A. P. Jevgenijeva. Leningrad, Nauka 1972, s. 154–183.

FINDRA, J.: Synonymia v jazyku. In: Jazykovedné štúdie. 15. Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1980, s. 69–75.
FINDRA, J.: O funkčnom uplatnení synonymie. Kultúra slova, *12*, 1978, s. 65–70.
FILIPEC, J.: Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha, Vydavatelství ČSAV 1961. 286 s.
HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
KAČALA, J.: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava, Veda 1989. 252 s.
MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 456 s.
MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985. 584 s.
NÁBĚLKOVÁ, M.: K synonymii v esejistickom texte A. Matušku. In: Textika a štylistika. Zborník z celoštátnej štylistickej konferencie. Red. J. Mistrík. Bratislava, Univerzita Komenského 1989, s. 181–185.
PISÁRČIKOVÁ, M.: Z problémov lexikálnych synoným v slovenčine. Kultúra slova, *7*, 1973, s. 225–229, 257–262, 300–304, 325–330.
SKALIČKA, V.: Problémy stylu. Slovo a slovesnost, *16*, 1941, 191–197.
VAŇKO, J.: Funkcia syntaktických prostriedkov v texte umeleckej prózy. In: Jazyk a text. Zborník Pedagogickej fakulty v Nitre. Red. M. Soták. Nitra, Pedagogická fakulta 1987, s. 171–189.
VILIKOVSKÝ, P.: Večne je zelený... Bratislava, Slovenský spisovateľ 1989. 88 s.
ŽILKA, T.: Postmodernizmus v próze. Romboid, 1989, č. 9, s. 18–24.

O slovách zábava, slop a slopec

VLADO UHLÁR

1. Názov *hostinec* je dávne slovenské slovo (porov. Blanár, 1958; Doruľa, 1972), pravda, *krčma* je ešte staršie. Súčasný výraz *výčap* označuje miestnosť, kde možno vypiť pivo, posedieť pri pohári vína alebo užiť za štamperlík ostrého (za mierku pálenky). Bežný názov miestnosti s výčapom je *krčma*. Novodobý názov *pohostinstvo* mal pôvodný abstraktný význam (ochotné poskytovanie jedla i pitia), kým teraz má už miestny, účelový význam, zhodný s obsahom slova *krčma*, príp. *hostinec*. Pohostinstvo poskytuje okrem nápojov aj jedlo, či už studené mäsové výrobky alebo aj teplé, varené jedlá na raňajky, obedy a večere. Názov *krčma* je staroslovenský a podľa Š. Ondruša (1970) vznikol prešmyknutím z výrazu *krm-ča*, lebo to bola miestnosť, kde sa podával cestujúcim predovšetkým pokrm, kde sa s osviežením mohli najesť, „nakŕmiť".

Názov *hostinec* stál hodnotením vyššie, lebo v ňom sa okrem výčapnej a pohostinskej činnosti poskytoval v hosťovskej izbe aj nocľah. Otvoriť krčmu alebo hostinec patrilo medzi tzv. menšie regálne práva zemských vrchností, ktoré z nich mali značný príjem. Hostince zriaďovali pri hlavných cestách (hradských), prenajímali ich a ich príjem sa zvyšoval aj tým, že nájomca (krčmár, hostinský) bol povinný predávať pivo len z pivovaru zemepána a víno z jeho vinohradu alebo pivníc. Pravdaže, boli aj mestské hostince. – V

neskoršom období vznikali prícestné a ubytovacie hostince i s viacerými posteľami, ba aj izbami. (V češtine je názov *zájezdná hospoda.*) Novšie popri cestách vznikajú motoresty.

Hostince mávali aj ustálené názvy, napr. v Bratislave (v starom Prešporku) bol známy veľký hostinec *Zelený strom* (potom hotel *Carlton*), v Leviciach *Zlatý býk*, v Prešove *Čierny orol.* Ustálené názvy mávali aj hostince pri dedinách a pod horami. Tieto názvy dodnes pomáhajú osviežiť a prehĺbiť krajový historický kolorit, neraz aj v literatúre. Na obvode Nitry boli povestné *Krvavé šenky,* za Ružomberkom pri Turíku bola *Vlčia jama,* pod Braniskom bol hostinec *Počkaj* a na jeho temene *Chvalabohu* (lebo tak si vzdychli voziari po prekonaní ťažkého stúpania hore vrchom). Častejší býval aj názov *Mýto* (napr. pri Váhu v Ružomberku, v Starej Ľubovni; názov súvisel s umiestnením zemepanského alebo mestského mýta).

2. Pre niektoré hostince sa vari od 18. storočia rozšíril názov *zábava.* Niekde sa tieto názvy zachovali až do súčasnosti, zväčša však po vzniku železníc a po zániku činnosti voziarov (furmanov) zanikali aj tieto hostince (názov *Furmanská krčma* si uchovali v Radvani, dnes súčasť Banskej Bystrice). Niekde v týchto hostincoch umiestnili horárne, inde v poli však celkom zanikli, no ich meno sa prenieslo ako chotárny názov na susedný hon poľa. A tak názov *zábava* sa zachoval napr. pri Hruštíne na Orave (v budove potom umiestnili horáreň), ďalej pri Hornom Srní pri Vlárskom priesmyku (pôvodne mýto a hostinec), *Veľká Zábava* je pri Pliešovciach v Honte, okolo niektorých zábav vznikla osada, taká je *Bardejovská Zábava* pri Bardejove a povyše zasa v Kľušove *Kľušovská Zábava.* V deminutívnej podobe *zábavka* sa tento názov používal na dolnom Považí, napr. v Seredi a v Šintave, kde popri tabuli *Pohostinstvo* bolo možné donedávna čítať po dĺžke steny pod strechou pôvodný nápis *Zábavka* (mali tam pôv. *Hornú zábavku* a *Dolnú* čiže *Prvú zábavku*). Názvy *Zábava* sú veľmi charakteristické a zaslúžili by si, aby si ich pohostinstvá osvojili.*

3. Podľa starej tradície, opretej aj o historické záznamy, 8 km povyše Ružomberka (za časťou Biely Potok) pri hostinci *Zábava* bola mýtna stanica, takže hostinec pri nej bol funkčne opodstatnený. Touto hradskou k Banskej Bystrici sa od 13. stor. po vzniku liptovských miest (Ľupča r. 1263, Hybe r. 1265, Ružomberok r. 1318) premávali vozy kupcov a remeselníkov náhliacich sa na týždenné trhy a najmä na jarmoky a do konca 15. storočia zasa vozy Fuggerovcov z Banskej Bystrice chodili so striebornou rudou až do poľského Krakova (tam vu fuggerovských hutách vedeli získať z takejto rudy aj zvyšky zlata).

* Keď sa chystal motorest pri Svite (na bývalých Velických lúkach, ktoré patrili mestečku Veľká, teraz časť Popradu), upozornil som na potrebu zachovávať tradíciu pri tvorbe názvu motorestu, ale napriek ochote vedenia sa predsa len podaný návrh neuplatnil, hoci názov Zábava pod Tatrami by bol býval i reklamne pôsobivý.

Plné vozy s tovarom museli pri mýte zastať a to bola aj vhodná príležitosť pre voziarov naobročiť kone, napojiť a osviežiť aj seba nápojom a jedlom vo výčapnej miestnosti Zábavy. Vyberať mýto pred Ružomberkom-Bielym Potokom dostal ako privilégium r. 1666 od cisára Leopolda I. majiteľ zámockého panstva Likavy Štefan Tököli, teda hostinec vznikol niekedy až potom. Historický záznam je z r. 1792, keď sa v mestskom Protokole Ružomberka spomína „domček proti (doline) Filakovu *Zábava,* ináč starý Fil menovaný". Čiže sa dosvedčuje aj starší názov podľa budovateľa a azda aj mýtnika s menom *Fil (Filek),* podľa ktorého má názov aj dolina pri Zábave.

V protokole (mestských knihách) Ružomberka sa nachodia častejšie záznamy o nájme, údržbe a opravách hostinca s názvom *Zábava,* ku ktorému patrila pivnica za cestou naproti, cieňa s maštaľou (azda voziareň na umiestnenie vozov a koní v noci pre prechádzajúcich, cestujúcich a nocujúcich hostí).

3.1. Voziari a kupci, prípadne iní cestujúci sa pri mýte aj zabavili čiže zdržali. Lebo aj podstatné meno *zábava* je odvodené od slovesa *bavit', zabavit', zabavit' sa,* ale nie v novšom a terajšom význame „príjemne tráviť čas kratochvíľou pri veselom rozhovore a najmä v spoločnosti, dokonca s hudbou a tancom". Aj v Krátkom slovníku slovenského jazyka (1987) v hesle *bavit'* sa popri prvom význame (teraz bežnom) „poskytovať rozptýlenie, zábavu", napr. *bavit' spoločnosť,* osobitne uvádza aj význam „oberať o čas, zdržiavať" (napr. *Nebav ma toľko!).* Takisto aj pri zvratnej podobe *bavit' sa* je i význam „zdržiavať sa niekde alebo s niečím" (napr. *Nebav sa dlho!) – Nemám čas bavit' sa s tebou).* Obdobné vysvetlenie je i v hesle *zabavit', zabávať, zabávať sa.* Na ilustráciu tohto významu možno spomenúť príslovie, ktoré uvádza J. Kalinčiak v Reštavrácii: *Urob si všetko na mieste, nebude ti treba bavit' sa na ceste.* I dnešní ľudia zavše sami v pôvodnom význame použijú tieto slová a ani si to neuvedomujú. Uvádzame príklady z bežného úzu: *Niet teraz času bavit' sa parádením, autobus nečaká. – Zabavila sa hľadaním kľúčov.*

Tak ako názvy *krčma* a *hostinec* patria do slovného bohatstva slovenčiny, aj slovo *zábava* ako označenie hostincov, prípadne už horární, skupiny domov, honov, polí je dokladom pestrého vývinu a kultúrneho bohatstva. Pripomeňme ešte, že názvy *zábava* sú častejšie najmä v Sliezsku a vôbec v Poľsku.

4. Podstatné meno *mýto* je všeobecne známe vo význame poplatku vyberaného v minulosti (v niektorých krajinách však aj v súčasnosti) za používanie ciest a najmä mostov, ako aj vo význame miesta, kde sa takýto poplatok vyberal. Mýto, mýtne sa vyberalo aj v mlynoch ako odmena mlynárovi za zomletie zbožia na múku alebo krúpy. Osobitným mýtom bol poplatok na tridsiatkových staniciach na hraniciach krajiny, ktorý sa v nových časoch označuje ako *clo.*

Menej známe je však to, že vo význame „mýto, mýtne miesto" sa v Liptove, najmä v Ružomberku, používal aj výraz *slopec.* Doklady poskytujú dejiny

Ružomberka z výpiskov riaditeľa múzea J. Kürtyho v spracovaní I. Houdka (1934) v súvise s hostincom Zábavou: *...roku 1666 dovolil cisár Leopold I. Františkovi Tökölimu vyberať mýto i na Bielom Potoku („slopec"*; s. 22). Druhý raz sa zasa slovo *slopec* uvádza v časti o sporoch a pravotách mesta Ružomberka so zámockým panstvom Likavy: *Spor pre postavenie slopca na Váhu pri Gombáši (teraz Hubová), započatý r. 1754, skončil sa r. 1790 nariadením Uhorskej miestodržiteľskej rady, že sa má uvoľniť priechod pltiam...* (s. 44). I z týchto dvoch citátov je zjavné, že výrazom *slopec* sa tu rozumie dajaká sprava a či zariadenie spojené s vyberaním mýtneho poplatku.

Podstatné meno *slopec* v uvedenom význame, odvodené od základu *slop* (množ. číslo *slopy*), patrí predovšetkým do historického slovníka slovenčiny, ale slová *slop* a *slopec* možno doložiť i zo súčasnej nárečovej slovnej zásoby slovenčiny.

4.1. Význam slova *slop* možno doložiť z takmer súčasného nárečového výskumu z Ponitria príkladmi z hornej Nitry (okres Topoľčany) i z dolného Požitavia (okres Nové Zámky):

Volakedi bola hrackà vibitá, samé *slopi,* poriaňňe náz vihegalo a vitriaslo, poči zme prišli z husámi na vozíku na trh do Topolčian (Hradište, obec Veľký Klíž). – A cesta mrchavá, *slopová,* jeden *slop* večší jako druhí (Kolačno, okr. Topoľčany). – A v hore cesta plná *slopov,* len-len že zme sa s plním vozom dreva ňevikotíli (Pažiť, okr. Topoľčany). – Viezli zme sa na voze visoko naloženom mladím kukuričním kuorovím. To sa zle drží, šmíka sa. „Dobre sa držte!" povedav gazda. Ale čože mi, ňidž zme ňedbali. A tu koleso vbehlo do *slopu,* do brázdi, nadhoďilo nás a šup, už zme boli z voza dolu! (Maňa, okr. N. Zámky)

Z uvedených nárečových výpovedí možno poznať pôvodný význam výrazu *slop* v zmysle jamy, jamy na ceste i v hore, prípadne aj brázdy v poli, najmä medze medzi roľami.

4.2. Slovenské slovníky nezaznamenávajú slovo *slop,* ale poznajú odvodené slovo utvorené príponou *-ec: slopec.* Zachovalo sa azda v pôvodnejšom význame jamy, osobitne vyhĺbenej, s kolmými stenami (na utajenie zakrytej haluzinou) na chytanie veľkej zveri. Slovník slovenského jazyka IV (1964), s. 118, slovo *slopec* uvádza z K. Zechentera v spojení *slopec na medvede.* V Bernolákovom Slovári IV, s. 3009, sa uvádza k slovu *slopec* ako variant slovo *chlopec* s významom „léč, osídlo, zaloha, sklopec". Kálal vo svojom slovníku popri hesle *slopec* má aj heslo *chlopec* so synonymom *klepec* (na vtáky a medvede v Liptove) s významom „pasca", ale aj „mladý strom v hore"; uvádza aj *klopty* na vtáky a medvede (v Liptove). V Lapáši (pri Nitre) je živá podoba *šlopec.*

V širších významových súvislostiach sa tu k sebe dostali výrazy *klepec, klopec (klopty), chlopec* i *slopec* podľa významovej príbuznosti a blízkeho hláskového ustrojenia. Jedny sú odvodené od slovesa *klopiť', sklopiť', klep(ať'), chlopiť', zachlopiť'* (napr. *zachlopiť' dvere*), kým slovo *slopec* bez odvodenia od slovesa súvisí s nimi významom „pasca, osídlo".

V nárečiach Liptova nastal aj ďalší posun významu slova *slopec* od spravy na chytanie zveri a vtákov (*To pitliaci kladú na zver;* Turík), k významu iného zariadenia i človeka. Pri zisťovaní významu nám nedávno 75-ročná žena z Dúbravy vysvetlila: *Slopec, to je taká starodávna nádavka. – Čo sa ľiepaš po tích slopcach, po tích plotách?! Ti slopec jeden, spadňeš!* A už dávnejšie sme počuli od mladšieho muža v Liskovej: *Povie sa: Neliepaj sa po tích slopcach, po tích zahradách.*

V uvedených súvislostiach slovo *slopec* vo význame dajakého napr. žŕdkového dreveného plota pomáha pochopiť napr. označenie spôsobu zadržiavania plti vo vode na Váhu pri slopci (mýte) v Ľubochni pri Zábave (doteraz skupina domov i bývalý mlyn) pomocou dajakého dreveného zariadenia, akými boli napr. na Hrone pri Banskej Bystrici hrable na zachytávanie splavovaného dreva (klátov i siahovice-metrovice).

5. Význam výrazu *slopec* pre mýto možno z uvádzaných príkladov pochopiť tak, že mýto na ceste bolo zabezpečené proti možnému obchádzaniu vykopanými jamami z jednej i druhej strany cesty, kým zasa na ceste priamo bola závora v podobe dajakej rampy (ako na železničných priechodoch), ktorá sa odsunula alebo zdvihla až po zaplatení mýta. Inokedy zasa namiesto jám boli po stranách cesty zátarasy v podobe plotov a také bývali proti pltiam aj pri vodnom mýte.

Na ozrejmenie použijme podanie J. Kalinčiaka z 9. kapitoly jeho Reštavrácie podľa rozprávania Samka Kadiča o uzávere pred mostným mýtom pri rieke. Zemania mýto neplatili, lenže v tomto prípade nešli vo svojich kočoch a na svojich koňoch, ale ich viezol sedliak-paholok na sedliackych mitrhách, a tak ich mýtnik Mojžiš zastavil: „Vyjde Mojžiš pred zátvoru i zavolá: Stoj!" Sotva ale paholok kone pošvihol, tu milý Mojžiš váhu spustil, že mala môjmu lyskovi chriapy odraziť, zamkne ju i zatiahne takým reťaziskom, že som vo svojom živote nevidel, a obesil naň zámku ako hlavu."

5. apríla č. 1, Ružomberok

LITERATÚRA

BERNOLÁK, A.: Slovár slovenský, česko-latinsko-nemecko-uherský. Budín. Typis Universitatis 1825–1827. 6 zv.

BLANÁR, V.: Hostinec, hospoda a špitál. (K metóde slovenskej historickej lexikológie.) – In: Studie ze slovanské jazykovědy. Red. V. Machek. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1958, s. 337–341.

DORULA, J.: Z histórie slov *hospoda* a *hostinec* v slovenčine. Jazykovedný časopis, 23, 1972, s. 45–56.

HOUDEK, I.: 600 rokov z minulosti výsadného mesta Ružomberka 1318–1918. Ružomberok, vlastným nákladom 1934.

KÁLAL, M.: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica, vlastným nákladom 1924.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1987.
ONDRUŠ, Š.: Akého pôvodu je názov krčma. Kultúra slova, *4*, 1970, s. 329–332.
Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1959–1968. 6 zv.
UHLÁR, V.: Furmanské krčmy a ich názvy. Krásy Slovenska, *50*, 1973, s. 10–13.
UHLÁR, V.: Zábava – apelatívum a toponymum. In: Jazykovedné štúdie. *12*. Peciarov zborník. Bratislava, Veda 1974, s. 229–240.
UHLÁR, V.. Príslop, slop, prieval, priehyba. Slovenská reč, *45*, 1980, s. 213–218.

DISKUSIE

Slová typu narkomafia

LADISLAV DVONČ

V súčasnej spisovnej slovenčine je veľmi produktívne tvorenie nových slov pomocou prvkov, ktoré sú na začiatku cudzích slov. Takýmito prvkami sú *bio-, eko-, foto-* a iné, napr. *biosféra, ekosféra, ekotyp, fotosféra, fotokatóda, fotonásobič* atď. (Masár, 1985); Horecký – Buzássyová – Bosák a kol. 1989, s. 230–234). Tieto prvky, ako ukazujú naše príklady, sa veľmi často končia na samohlásku *o*, ktorá pripomína spájaciu samohlásku (spájaciu morfému) *-o-* v slovách typu *vodoliečba, parolod', zimozeleň* a pod. Okrem toho treba pripomenúť, že sa takéto začiatočné časti slov cudzieho pôvodu spájajú dnes nielen so slovami cudzieho pôvodu, ako je to v prípadoch *biosféra, fotosféra, fotokatóda* atď., ale aj so slovami domáceho pôvodu, napr. *fotonásobič*. Takto vznikajú tzv. hybridné slová, ktoré sú dnes veľmi početné a sú súčasťou slovnej zásoby nášho jazyka, hoci v minulosti sa voči nim uplatňoval odmietavý postoj (Dvonč, 1964; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., tamže).

K slovám tohto typu sa dnes priraďujú aj pomenovania s časťou *narko-*, ktorých prvá časť sa tiež končí na samohlásku *o*. Písal o nich najnovšie V. Patráš (1989). Autor si pritom všimol nielen slová z oblasti lekárskych vied alebo medicíny, ktoré sa zaznamenávajú v Slovníku cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej – Z. Maníkovej (1979), niektoré z nich sú aj v Slovníku slovenského jazyka a v Krátkom slovníku slovenského jazyka, ale upozornil zároveň aj na novšie slová charakteristické podľa neho pre isté (nelekárske) oblasti spoločenského života, napr. *narkobiznis, narkodoláre, narkomafia, narkopolitika, narkoterorizmus*. Je to cenný postreh, ktorý by sme ešte rozšírili v tom zmysle, že práve v tejto nelekárskej alebo azda publicistickej oblasti slová s časťou *narko-* sú veľmi produktívne, rastú doslova „ako huby po daždi". Svedčí o tom napr. aj slovo *narkobarón* (najčastejšie v tvare *narkobaróni*),

ktoré V. Patráš nespomína, v publicistických jazykových prejavoch je však dnes veľmi časté. Slovo *narkobarón* je utvorené rovnako ako staršie slová *cukrobarón* a *uhľobarón*, ktoré sa zaznamenávajú v Slovníku slovenského jazyka. Obidve tieto slová majú pejoratívny ráz, pričom slovo *cukrobarón* má význam „majiteľ cukrovarov", slovo *uhľobarón* význam „majiteľ uhoľných baní". Slovo *narkobarón* má tiež pejoratívny charakter. Analogicky podľa slov *cukrobarón* a *uhľobarón* môžeme aj pri slove *narkobarón* predpokladať význam „majiteľ výrobní narkotík, (veľko)výrobca narkotík". Tu sa však uplatňuje popri význame „(veľko)výrobca narkotík" aj význam „(veľko)obchodník s narkotikami". Slovo *narkobarón* sa úzko viaže na pomenovanie *narkomafia*, ktorého druhá časť je slovo *mafia* s významom „tajná teroristická organizácia (v Taliansku, v USA a pod.)" a prenesene „tajný spolok" (Krátky slovník slovenského jazyka, s. 187). *Narkomafia* je tajná obchodná organizácia, ktorá sa zaoberá nelegálnou výrobou narkotík a ich obchodom. Pri slove *narkobarón* sa takto potom uplatňuje aj ďalší význam, ktorý vyplýva za súvisu slova *narkobarón* so slovom *narkomafia*. *Narkobarón* je osoba, ktorá v narkomafii má čelné postavenie, patrí v narkomafii k špičke.

V. Patráš vo svojom príspevku spomína aj slovo *narkotik* a popri ňom v zátvorkách slovo *narkoman*. Nehovorí nič o tom, či sú rovnocenné alebo či je prípadne medzi nimi istý rozdiel z hľadiska frekvencie, zo štylistického hľadiska a pod. Sám pritom na prvom mieste spomína výraz *narkotik* a až za ním výraz *narkoman*, čo však môže byť úplne náhodné. Slovník slovenského jazyka (2. diel, 1960, s. 277) slovo *narkoman* (ani *narkománia*) neuvádza, je tu iba slovo *narkotik* s významom „kto užíva (z chorobného zvyku) narkotiká". V Slovníku cudzích slov (Ivanová-Šalingová – Maníková, 1979, s. 602) je pri slove *narkoman* odkaz na heslo *narkotik*. Pri slove *narkotik* sa uvádza najprv pôvod slova z gréčtiny a ďalej význam „kto používa omamujúce prostriedky, napr. kokainista, morfinista a pod.". Slovo *narkoman*, ako vyplýva z odkazu na heslo *narkotik*, má podľa toho rovnaký význam ako slovo *narkotik*. Tento slovník pritom zrejme pokladá za základný výraz pomenovanie *narkotik*, slovo *narkoman* má podľa neho sekundárne postavenie. Vyplýva to jednak z toho, že pri slove *narkoman* je odkaz na heslo *narkotik*, ako aj z toho, že výklad významu sa podáva pri slove *narkotik*. Pravda, ak tieto slová majú rovnaký význam (sú to synonymá), mal sa pri slove *narkotik* uviesť okrem výkladu významu tohto slova aj synonymný výraz *narkoman*. Krátky slovník slovenského jazyka (1987, s. 222) uvádza výraz *narkoman* s významom „osoba postihnutá narkomániou" (uvádza sa spolu s derivátmi *narkomanka* a *narkomanský* pri slove *narkománia*), slovo *narkotik* sa v tomto slovníku nezaznamenáva. V staršej slovenskej lexikografickej literatúre, ako vidieť z tohto prehľadu, sa uprednostňuje výraz *narkotik* pred výrazom *narkoman*.

V lexikálnom archíve Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV sa

nevyskytuje ani jeden doklad na slovo *narkotik,* doložené je iba slovo *narkoman.* Ďalej môžeme uviesť, že v bežne prístupnej zdravotníckej literatúre sme zistili iba používanie slova *narkoman,* slovo *narkotik* sme v tejto literatúre nenašli. Hodno spomenúť aj to, že používatelia jazyka, u ktorých sme si v akejsi miniankete zisťovali náhľad na slová *narkoman* a *narkotik* (predovšetkým z radov pracovníkov Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV), sa vyslovovali v tom zmysle, že poznajú a používajú slovo *narkoman,* slovo *narkotik* im nie je známe.

Všimnime si v tejto súvislosti aj stav v spisovnej češtine. Příruční slovník jazyka českého (3. diel, 1938–1940, s. 197) zaznamenáva slovo *narkoman* vo význame „člověk oddaný požívání omamujících prostředků", pričom toto slovo je označené hviezdičkou (takto sa v slovníku označujú málo používané výrazy). Na tej istej strane je slovo *narkotik* vo význame „člověk užívající omamných látek". Obidve slová sú spracované ako osobitné výrazy, medzi ktorými nie je naznačený významový vzťah. Je zaujímavé, že slovo *narkoman* sa tu označuje ako málo používané slovo. Slovník spisovného jazyka českého (3. diel, 1989, s. 247) už slovo *narkoman* nehodnotí ako málo používaný výraz, jeho význam osvetľuje slovom *narkotik.* Pri slove *narkotik* (na tej istej strane) je výklad „člověk oddaný požívaní omamujících prostředků", slovo *narkoman,* ktoré, ako ukazuje spracovanie hesla *narkoman,* je synonymné so slovom *narkotik,* sa tu v hesle *narkotik* nezaznamenáva alebo nespomína. V Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1978, s. 255) sa uvádza slovo *narkoman* s výkladom „osoba stižena narkomanií", slovo *narkotik* sa pri výklade nespomína a neuvádza sa ani samostatne ako heslo. Treba ďalej uviesť, že v Příručnom slovníku jazyka českého sa v hesle *narkotik* uvádza jeden doklad na použitie tohto slova, čo by dokazovalo jeho existenciu alebo používanie. V lexikálnom materiáli Ústavu pro jazyk český ČSAV sa však slovo *narkotik* nevyskytuje (za túto informáciu ďakujem PhDr. V. Schmiedtovej, správkyni lexikálneho materiálu). Podľa toho môžeme povedať, že slovo *narkoman* sa pôvodne používalo zriedkavo, dnes je to však výraz, ktorý sa používa bežne. Slovo *narkotik* sa síce v českej jazykovednej literatúre spomína, a to dokonca vo vzťahu k synonymnému výrazu *narkoman* ako základné, zrejme sa však tiež bežne nepoužíva.

Slovo *narkotik,* ako ukazuje tento náš rozbor, sa v slovenčine nepoužíva, hoci sa spomína v slovenskej lexikografickej literatúre. Do slovenských lexikografických diel sa dostalo zrejme z českých lexikografických diel, ktoré sa využívali pri koncipovaní niektorého zo slovenských slovníkov. Pokladáme preto za správny postup Krátkeho slovníka slovenského jazyka, v ktorom sa zaznamenáva slovo *narkoman,* ale slovo *narkotik* sa neuvádza.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Panská 26, Bratislava

LITERATÚRA

DVONČ, L.: K hybridným slovám v spisovnej slovenčine. Československý terminologický časopis, *3*, 1964, s. 159–170.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 440 s.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 944 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

MASÁR, I.: Ekológia, ekologický, ekoprogram. Kultúra slova, *19*, 1985, s. 189–190.

PATRÁŠ, V.: O nových slovách s časťou *narko-*. Kultúra slova, *23*, 1989, s. 247–248.

Příruční slovník jazyka českého. 3. diel. N – O. Praha, Školní nakladatelství 1938–1940. 1272 s.

Slovník slovenského jazyka. 2. diel. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960. 648 s.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Red. J. Filipec – F. Daneš. Praha, Academia 1978. 800 s.

Slovník spisovného jazyka českého. 3. diel. M – O. Sprac. lexikografický kolektív Ústavu pro jazyk český ČSAV pod vedením B. Havránka a kol. 2. vyd. Praha, Academia 1989. 668 s.

ROZLIČNOSTI

Dostať sa k válovu, k hrantu, k mastnému hrncu alebo ku korytu?

Pri každej, aj menšej spoločenskej zmene, keď nastáva „presun" verejných a iných funkcií, nadobúda väčšiu frekvenciu istý frazeologizmus so silným, citovo negatívne hodnotiacim nábojom, ktorý obrazne pomenúva boj o výnosné miesta, boj o dobré zárobky, spoločenské výhody a pod. Týmto frazeologizmom je v slovenčine *dostať sa k válovu,* resp. *dostať sa k plnému válovu* alebo frazeologické spojenie *byť pri (plnom) válove.* Expresívnymi, hoci obrazne trocha menej silnými synonymnými výrazmi sú frazeologizmy *dostať sa k mastnému hrncu* alebo *byť pri mastnom hrnci.* Všetky spomenuté frazeologizmy aj so svojimi variantmi sú všeobecne známe, zachytáva ich Slovník slovenského jazyka (V. zv., 1965, s. 18, I. zv. s. 528) i Malý frazeologický slovník od E. Smieškovej (1974, s. 259, 78), ako aj Krátky slovník slovenského jazyka, 1987, s. 193, 490). V slovníkovej kartotéke Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV sa na ne vyskytuje množstvo dokladov zo staršej i novšej literatúry a publicistiky. Kontexty sú veľmi variabilné, no významovo jednoznačné, napr. *Kilo masti kúpiš, až keď všetci majú, čo sú pri válove.* (Tatarka) – *Politické strany sa starali o to, ako získať hlasy a*

pomocou nich ako si pomôcť k válovu. (Fabry) – *Ktovie, kedy sa zase dostaneme k válovu.* (Hrúz) – *Nevie využiť dobu a švagra pri válove.* (Kalinová) – *Keď mi budeš slúžiť, rozdelím sa s tebou o koriť alebo ti dám aspoň privoňať k mastným hrncom* (Kultúrny život, 1957). – *Za mastný hrniec zradia aj otca – mater.* (Jarunková) – *Ale aby sa nepovedalo, že si len páni vymieňajú mastné hrnce, pamätalo sa i na menších.* (M. Urban) – Aj z týchto niekoľkých citátov je zjavné, že slovo *válov* (často s prívlastkami *plný, mastný*) a spojenie *mastný hrniec* sa metaforicky priliehavo využívajú na vyjadrenie predstavy blahobytu, hojnosti, pravdaže, úmyselne s istým degradujúcim zámerom (z válova žerie dobytok, hrniec masti asociuje materiálny blahobyt najnižšieho typu), a to aj vo voľnejších spojeniach (*pomôcť niekomu k válovu, privoňať k mastným hrncom* atď.).

V súčasnej publicistike sa popri týchto dvoch veľmi výrazných metaforách a nimi stvárnených frazeologizmoch stále častejšie uplatňuje frazeologické spojenie s preneseným použitím slova *koryto: byť pri koryte, dostať sa ku korytu.* Ojedinelé doklady na takúto podobu sa nájdu už v 40. a 50. rokoch, no smerom k súčasnosti dokladov pribúda a očividne sa vytláčajú frazeologizmy s nosnými slovami *válov* a *mastný hrniec.* Zreteľné je to najmä s obrazným využitím spojenia *mastný hrniec:* kým za dvadsaťročie 1940–1960 jestvuje vo vyššie uvedenej slovníkovej kartotéke 18 dokladov, v ďalšom tridsaťročí sú už len tri doklady. Opačnú tendenciu vykazuje v danej jazykovej situácii použitie slova *koryto.* Hojnosť dokladov z publicistiky, ale aj z umeleckej literatúry (v súčasnom materiáli je dovedna 15 dokladov) spôsobila, že frazeologizmus *byť pri koryte* sa dostal aj do Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1987, s. 163). Je to ukážka toho, ako kvantitatívny ukazovateľ bez hlbšej analýzy každej lexikálnej jednotky môže viesť k chybným hodnoteniam. Pri uvedenom frazeologizme sa totiž malo uviesť aj hodnotenie z hľadiska normy, nie iba štylistický kvalifikátor *expr.* (= výraz s citovým príznakom). Signál prinášal už v čase koncipovania Česko-slovenský slovník (1979), v ktorom sa frazeologizmus *dostat se ke korytu* (s. 165) prekladá ekvivalentom *dostať sa k válovu,* resp. *být u koryta* má ekvivalenty *byť pri (plnom) válove, pri mastnom hrnci.* Podobnú ekvivalenciu potvrdzuje aj opačný – Slovensko-český slovník od Ž. Gašparíkovej a A. Kamiša (1967), v ktorom *válov = žlab, koryto* (s. 658); *mastný hrniec, mastný válov = tučný žlab* (s. 215).

Prečo je vlastne z hľadiska normy v slovenčine neprijateľné frazeologické spojenie *byť pri koryte,* resp. *dostať sa ku korytu?* Vysvetlenie spočíva vo význame slova *koryto* vo dvoch blízkych jazykoch – slovenčine a češtine. Slovo *koryto* je totiž jedna z tých nástrah, pri ktorých rovnaké znenie slov má rozdielne významy. Český výraz *koryto* značí v slovenčine (aj podľa Česko-slovenského slovníka, s. 165) 1. *válov, hrant,* 2. *žľab* (napr. *vodní, odpadové koryto = vodný, odpadový žľab*) a 3. *koryto* (v teréne), napr.

vyschlé koryto potoka = vyschnuté koryto potoka. Základný význam slovenského slova *koryto,* t. j. „väčšia podlhovastá nádoba z dreva slúžiaca najmä na ručné pranie" má v češtine ekvivalent v pomnožnom podstatnom mene *necky (prát v neckách = prať v koryte).*

Z týchto významových diferencií vyplýva aj nevhodnosť frazeologizmu *dostať sa ku korytu* v slovenčine. Kto takúto frázu použije, celkom isto nemá na mysli niekoho, kto sa chce dostať ku korytu špinavej bielizne, hoci v našom jazyku význam slova *koryto* poskytuje práve takúto predstavu. Mohlo by sa namietať, že jednotlivé prvky frazeologických spojení často strácajú svoj pôvodný význam, no v tomto prípade nejde iba o jeden ustálený, zmeravený frazeologický výraz, ale o pomerne voľné metaforické využívanie slova *koryto* v rozmanitých spojeniach *(„boj o korytá", „usilovať sa o plné korytá", „usadiť sa pri koryte/pri plnom koryte"* atď.). V týchto prípadoch je prenesenosť (metaforickosť) očividná a v jazyku je želateľné, aby sa odrážala od pôvodného významu slova. Takýto význam v slovenčine však má iba slovo *válov,* prípadne jeho synonymum *hrant.* Jestvovanie pôvodných slovenských frazeologizmov *dostať sa k válovu* (zriedkavejšie aj *dostať sa k hrantu*) a ďalších variantných podôb, ako aj ustálené obrazné spojenie *dostať sa k mastnému hrncu* potvrdzuje, že spojenia s hlavným komponentom *koryto* (typu *dostať sa ku korytu)* prenikajú do slovenčiny prostredníctvom denne pôsobiacej dvojjazykovej česko-slovenskej publicistiky. V normatívnom slovníku by bolo vhodné označiť takýto prevzatý a metaforicky neadekvátny prostriedok ako nespisovný. V Krátkom slovníku slovenského jazyka by mu zodpovedalo vzhľadom na pomernú rozšírenosť označenie subštandardný.

Mária Pisárčiková

Svetovo obchodovateľné odliatky zlata

V novom devízovom zákone sa ako zlato definujú „zlaté mince a zlato v odliatkoch svetovo obchodovateľných" (§ 2 písm. 2).

Svojou novosťou a nezvyčajnosťou tu na seba upozorňuje príslovka *svetovo* a prídavné meno *obchodovateľný.*

Pritom príslovka *svetovo* je síce normálne utvorená od prídavného mena *svetový,* ale svojím významom ukazuje skôr na podstatné meno *svet,* lebo má význam „v rozsahu celého sveta, na celom svete".

Prídavné meno *obchodovateľný* vzbudzuje pozornosť predovšetkým preto, že príponou *-teľný* sa spravidla tvoria prídavné mená od takých slovies, ktoré majú predmet vyjadrený akuzatívom (prechodné slovesá). Sloveso *obchodovať* však nemá väzbu s akuzatívom, lež s predložkovým inštrumentálom:

obchodovať s drevom, s obilím. Preto pokladáme za potrebné bližšie skúmať miesto prídavného mena *obchodovateľný* v súbore prídavných mien utvorených príponou *-teľný*.

Z hľadiska významu sa tieto prídavné mená zreteľne členia do troch skupín. Prídavné mená ako *viditeľný, badateľný*, resp. v zápornej podobe *neviditeľný, nebadateľný* možno opísať spojením „taký, ktorý (ne)vidieť, resp. (ne)badať". Do istej miery sem patrí aj prídavné meno *zreteľný*, pravda, s poznámkou, že jeho základné sloveso, povedzme *zrieť*, nie je už v dnešnom jazyku živé. Prídavné mená ako *počítateľný, vymeniteľný, riaditeľný, naučiteľný* možno zase opísať spojením „taký, ktorý možno počítať, vymeniť, riadiť, naučiť", teda vyjadrujú možnosť, potenciálnosť daného slovesného deja. Napokon prídavné mená ako *merateľný, snímateľný, tvarovateľný* možno opísať spojením „taký, ktorý môže byť meraný, snímaný, tvarovaný", a teda vyjadrujú schopnosť podliehať danému deju, pasívnosť.

Prídavné meno *obchodovateľný* by zrejme patrilo do druhej skupiny, lebo vyjadruje možnosť obchodovať s pomenovaným tovarom, pravda, keby sme prekonali spomenutú formálnu prekážku, že sa nespája s bezpredložkovým akuzatívom.

Ako ukazuje jazyková prax, je istá možnosť tvoriť prídavné mená príponou *-teľný* aj od slovies, ktoré nemajú akuzatívny predmet. Jestvuje niekoľko takýchto prípadov. Napr. sloveso *myslieť* má väzbu *myslieť na niečo, na niekoho*, ale používa sa aj bez predmetu, ak ide o myšlienkovú činnosť (napr. zvieratá nevedia myslieť). Preto sa mohlo utvoriť aj prídavné meno *myslíteľný*, resp. *nemyslíteľný*.

Podobný stav je aj pri slovese *odolať*. Bežná je síce väzba *odolať niekomu, niečomu*, ale je možná aj bezpredmetová väzba: *V takomto prípade nemôžem odolať*. Preto sa mohlo utvoriť aj prídavné meno *odolateľný*, resp. *neodolateľný*.

Sloveso *oxidovať* má význam „zlučovať sa s kyslíkom, okysličovať sa", teda je podmetové, vyjadruje zmenu stavu. Preto sa mohlo utvoriť od neho prídavné meno *oxidovateľný*.

Veľmi podobná situácia je aj pri našom slovese *obchodovať*. Popri pevnej väzbe *obchodovať s niečím* máme aj bezpredmetové spojenia typu *nevládal už obchodovať, dostal povolenie obchodovať, začal obchodovať* (podobne ako napr. *začal podnikať*). Preto ani prídavné meno *obchodovateľný* nemožno pokladať za chybne utvorené a vylučovať ho zo slovnej zásoby slovenčiny. Pravda, jestvuje na jej okraji ako vyjadrovací prostriedok odbornej sféry.

Ján Horecký

SPRÁVY A POSUDKY

Problémy odborného vyjadrovania v cudzom jazyku

(STRAKOVÁ, V.: Referujeme rusky. Praha, Academia 1989. 256 s.)

V čase, keď sa do učenia cudzích jazykov znova pustili aj tí, ktorí už na pravidelné štúdium pomaly zabudli, vychádza pozoruhodná knižka s názvom akoby trocha od veci – *Referujeme rusky* – s podtitulom *Příručka ruského odborného vyjadřování.* Knižka však má dnes čo povedať všetkým „neoškolákom", ktorí chcú dobre zvládnuť nejaký cudzí odborný jazyk. Je pravda, že o ruštinu zväčša v dnešných školských laviciach nejde, ale metodické postupy predkladané v knihe majú všeobecnejšiu platnosť, a tak nie je celkom od veci, ak o knihe *Referujeme rusky* v skratke zreferujeme.

Cieľ autorky je podať pomocnú ruku tomu, kto chce v cudzom jazyku (v danom prípade v ruštine) viesť dialóg, kto chce o niečom informovať, s niekým polemizovať, proti niečomu argumentovať, o niečom referovať a aj odpovedať na prípadné námietky, slovom kto je v situácii, že musí v cudzej reči odborne komunikovať či už na odborných konferenciách doma alebo v zahraničí. Tento náročný cieľ sa napĺňa v troch pomerne samostatných častiach knižky.

Prvá kapitola má názov *Ruské odborné vyjadřování* a je venovaná tým používateľom, ktorí stoja pred problémom štylizácie nejakého konkrétneho textu. Pri štylizácii v cudzom jazyku ide spravidla o prekladovú prácu, pretože priame štylizovanie v príslušnej cudzej reči si vyžaduje nielen jej dobré ovládanie, ale aj značnú prax. Autorka pri práci s cudzím odborným textom zdôrazňuje dve veci: schopnosť podať zreteľne a jasne daný odborný problém a poznanie terminológie príslušného vedného odboru. Celá príručka je venovaná vlastne prvej otázke (tzv. textovej frazeológii), pretože pri terminológii konkrétneho vedného odboru sa používateľ opiera o špecializované terminologické slovníky. Pozornosť sa teda sústreďuje na konkrétne textové útvary odborného vyjadrovania, t. j. na informatívne (nebeletristické) texty. Z písaných podôb sú to elementárne textové útvary ako anotácia, resumé, súpis literatúry, definícia, inštrukcia, program (napr. sympózia), tézy atď. Z hovorených textových útvarov sa venuje pozornosť referátu (prednáške), diskusii, súhlasu, žiadosti o spresnenie, polemike, osloveniu (pléna alebo jednotlivca), poďakovaniu (v závere vedeckej konferencie), ba aj prípitku. V knižke sa ukážky jednotlivých textových útvarov priamo uvádzajú.

Ťažiskom knižky je druhá kapitola. Jej názov – *Studijní česko-ruský slovník odborného vyjadřování* – naznačuje, že ide o špecifický typ slovníka s praktickým zacielením. Slovník zaznačuje výrazivo odrážajúce súčasné potreby odborného či vedeckého pracovníka. Pretože predmetom odborného záujmu môže byť každá oblasť ľudskej činnosti, aj jazykové prostriedky odborného vyjadrovania sú veľmi široké. A predsa jestvujú základné pojmy (kľúčové slová), s ktorými sa pracuje v každom odbore a bez ktorých je výstavba odborného textu nepredstaviteľná, napr. *výskum, systém, teória, analýza, rozdiel, problém* a pod. Popri nich jestvujú slová, ktoré sú typickým odrazom súčasného stavu poznania *(desatinné triedenie, výpočtová technika),* ako aj slová a výrazy kultúrnohistorického rázu a cudzie (najmä latinské) výrazy. Autorka túto lexiku usporadúva síce podľa abecedy, ale odlišne od bežných dvojjazyčných, resp. výkladových slovníkov. Spracovanie hesiel vychádza z kombinačného, textového princípu. To značí, že pozornosť sa sústreďuje predovšetkým na to, v akých slovných spojeniach sa príslušné slovo používa, aké sú jeho typické kontexty. Ide teda o situačnú, kontextovú ekvivalenciu. Napr. pri slove *historický* sa uvádza spojenie *historické poslání* s ruským ekvivalentom *istoríčeskaja míssija* (slovo *misie* jestvuje aj v češtine, ale používa sa v iných kontextoch). Autorka osobitne upozorňuje na javy jazykovej interferencie, ktoré sú aktuálne najmä pri blízko príbuzných jazykoch.

Názov tretej kapitoly zreteľne naznačuje jej obsah: *Úskalí ruského odborného vyjadřování.* V. Straková v závere knihy vlastne predkladá čitateľovi konfrontačné miništúdie z rozličných gramatických rovín. Poukazuje na tie miesta ruskej gramatiky, ktoré vykazujú odlišnosť od českých gramatických prostriedkov. Autorka si rozdiely všíma podľa slovných druhov, no nepokračuje mechanicky, lež podľa množstva a závažnosti jazykových diferencií. Pochopiteľne, že sa preto konfrontácia ani nerealizuje pri všetkých slovných druhoch. Najväčšiu pozornosť venuje autorka podstatnému menu, pri ktorom upozorňuje na odlišnosti v gramatickom rode medzi obidvoma jazykmi. V tejto kapitole zaraďuje i prehľad rodových rozdielov na konkrétnom materiáli (napr. *sonda = zond, etapa = etáp, parita = paritét, kapota = kapót, citát = citáta, systém = sistéma* atď.). Pomerne veľké úskalie pre českého (a podobne aj slovenského) používateľa ruštiny predstavuje používanie pádov, a to bezpredložkových i predložkových. Autorka systematicky a na konkrétnom materiáli predstavuje odlišnosti pri pádových väzbách (napr. *lístek do Leningradu – bilét v Leningrad; na západ od Moskvy – k západu ot Moskvý).* Relatívne menej nástrah predstavujú ostatné slovné druhy. Inštruktívne je zaradenie kapitoly o časových výrazoch v podobe slovníčka (napr. *až do dneška = po sej deň; občas = to i dělo).*

Z pohľadu súčasných potrieb ovládania cudzích jazykov je Strakovej knižka mimoriadne inšpiratívna a navodzuje želanie, aby sa jazykové príručky takéhoto typu vypracovali o všetkých svetových jazykoch. Boli by výdatnou pomocou

pre pracovníkov najrozličnejších odborov a pomáhali by používateľom cudzích jazykov dostať sa na vyšší stupeň jazykovej kultúry.

Mária Pisárčiková

SPYTOVALI STE SA

Bronzárstvo či bronziarstvo? – A. Š. z Bratislavy. „Pri redigovaní publikácie s archeologickou problematikou sa vynoril problém, či sa pomenovanie spracovania, úpravy bronzu a zhotovovania výrobkov z neho má utvoriť pomocou prípony *-árstvo (bronzárstvo)* alebo prípony *-iarstvo (bronziarstvo)*. Mohli by ste zaujať stanovisko k tomuto problému?"

V našich kodifikačných ani lexikografických príručkách sa pomenovanie výroby, spracovania a úpravy bronzu a zhotovovania výrobkov z neho neuvádza a neuvádza sa ani pomenovanie osoby venujúcej sa takejto činnosti. Pri rozhodovaní, či pri utvorení názvu odboru, resp. pomenovania osoby použiť v tomto prípade prípony *-iarstvo, -iar* alebo *-árstvo, -ár*, nám najlepšie poslúži analógia s pomenovaniami, ktorých odvodzovací základ sa končí na spoluhlásku *z*, teda rovnako ako slovo *bronz*. V Krátkom slovníku slovenského jazyka (2. vyd. 1989) sa od slovesa *mraziť*, pri ktorom má slovotvorný základ po odtrhnutí slovesnej prípony *-iť* podobu *mraz-*, uvádza pomenovanie osoby *mraziar* (aj názov miesta *mraziareň*, názov odboru *mraziarenstvo* a prídavné meno *mraziarenský*), od slova *železo*, pri ktorom sa po odtrhnutí nominatívnej pádovej prípony *-o* slovotvorný základ končí na spoluhlásku *z (želez-)*, sa uvádzajú odvodené slová *železiar, železiarstvo, železiarsky, železiareň*. Zo Slovníka slovenského jazyka (zv. 1, 1959, zv. 3, 1963, zv. 5, 1965) môžeme uviesť ešte tieto ďalšie príklady: *koza – koziar (koziarka, koziarsky), reťaz – reťaziar, voz – voziar (voziarsky, voziareň)*. Iba pri slove *obrazáreň* sa uplatnila prípona *-áreň* (odvodzovacím základom je slovo *obraz*), a nie ako je to pri ostatných uvedených slovách utvorených zo slovotvorného základu zakončeného na spoluhlásku *z*.

Osobitným prípadom je pomenovanie *frézár* (aj prídavné meno *frézársky*), ktoré sa uvádza tak v Krátkom slovníku slovenského jazyka, ako aj v Slovníku slovenského jazyka (tam aj podstatné mená *frézárstvo* a *frézáreň*). K tomuto príkladu však treba dodať toto: podľa najnovšej kodifikácie, ktorá sa uvádza v Pravidlách slovenského pravopisu (1991), sa po predchádzajúcej dlhej slabike uplatňuje prípona *-ar*, nie *-ár*, resp. *-arstvo, -arský, -areň*. Keďže v slove *fréza*

je v slovotvornom základe dlhá slabika *(fréz-)*, odvodené slová majú podľa najnovšej kodifikácie podobu *frézar, frézarstvo, frézarský, frézareň* (pri ich utvorení sa teda dôsledne uplatňuje pravidlo o rytmickom krátení).

Z toho, čo sme uviedli, možno vyvodiť záver, že pri tvorení pomenovania osoby a odboru ľudskej činnosti aj pri tvorení príslušných prídavných mien od slovotvorných základov zakončených na spoluhlásku *z* sa po predchádzajúcej krátkej slabike uplatňujú prípony *-iar, -iarstvo, -iarsky*. Aj pri tvorení pomenovania osoby, resp. odboru ľudskej činnosti od slova *bronz* je teda odôvodnené použiť príponu *-iar*, resp. *-iarstvo*, teda používať podoby *bronziar, bronziarstvo* a potom aj prídavné meno *bronziarsky*. V lexikálnej kartotéke Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV sme doklady na slová *bronziar, bronziarstvo*, ale ani na podoby *bronzár, bronzárstvo* nenašli, no je v nej jeden doklad na príslušné prídavné meno, a to v podobe *bronziarsky: Prameňom beninského bronziarskeho umenia je...* (Príroda a spoločnosť, č. 6/1977). To iba potvrdzuje, že sa ani príklad z jazykovej praxe neodlišuje od našich záverov.

Matej Považaj

Genius loci. – M. K. z Bratislavy: „Redigujem text, v ktorom je pomerne veľa latinských citátov a slovných spojení. Neviem sa rozhodnúť, či mám v spojení *genius loci* používať adaptovanú podobu *génius* alebo či mám postupovať inak a ako."

Ťažkosti so zapojením latinského výrazu *genius loci* do slovenského textu pravdepodobne vyplývajú z toho, že latinské slovo *genius* sa v adaptovanej podobe *génius* používa v slovenčine vo význame „mimoriadne nadaný tvorivý človek, veľduch, velikán", no aj vo význame „duch", ako ukazujú spojenia *nezlomnosť ľudského génia, poklady ľudského génia, výplod génia nového človeka, génius našej doby* a iné. Vo výraze *genius loci* slovo *genius* znamená „duch", pričom celý výraz v starovekom Ríme mal význam „ochranný duch domu alebo miesta". Ako vidieť, výraz je tesne spätý s rímskou mytológiou. V súčasnosti sa východiskové spojenie používa najmä v prenesenom význame „atmosféra, ovzdušie, celkový ráz určitého miesta" (porov. Malá československá encyklopedie II, D-CH, Praha, Academia 1985, s. 586), čo vidno aj z týchto dokladov: *A usilujem sa pritom postihnúť genia loci, ktorý má svoju špecifickú vôňu či chuť* (Nedeľná Pravda). – *...vyznievajú* [rozumej budovy] *vtipnejšie a s vyšším porozumením pre genius loci* (Večerník). – V obidvoch príkladoch vybraných zo slovníkovej kartotéky Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV sú z hľadiska jazykovej kultúry isté rušivé prvky.

Nezaznačenie dĺžky v prvom príklade oprávňuje predpokladať, že nejde o adaptovanú podobu *génius* a že teda nie je primerané pripájať k podobe

genius slovenské pádové prípony. V druhom príklade ruší to, že po predložke *pre* nasleduje nominatív *genius* (v tejto súvislosti nie je dôležité, či ide o slovenský alebo latinský nominatív), hoci sa táto predložka spája výlučne s akuzatívom.

Ako teda zaobchádzať s výrazom *genius loci,* aby sa jeho používanie nepriečilo zásadám jazykovej kultúry, aby sa uspokojila silno pociťovaná potreba prvé slovo skloňovať? Keď sa východiskový výraz včleňuje do štruktúry slovenskej vety ako podmet s nezhodným prívlastkom, bez problémov ho možno použiť ako iné lexikálne citáty, t. j. v pôvodnej podobe. – *Ale že by sa až natoľko líšil jeden genius loci od druhého, nechce sa mi veriť* (M. Bútora). Keď však má výraz *genius loci* zaujať pozíciu iného vetného člena, treba prizerať na to, že v spisovnej slovnej zásobe má slovenčina prevzaté slovo *génius* (s kvantitou v koreni), ktoré sa skloňuje podľa vzoru *chlap.* Podľa toho príslušné časti citovaných dokladov treba upraviť takto: *...usilujem sa pritom postihnúť génia loci...; s vyšším porozumením pre génia loci.* Podobný postup zisťujeme aj pri iných lexikálnych citátoch, ktoré obsahujú slovo, čo prešlo aj do slovnej zásoby slovenčiny (porov. napr. *arbiter elegantiarum – mal povesť arbitra elegantiarum, hovoril o ňom ako o arbitrovi elegantiarum).*

Dá sa predpokladať, že niektorí používatelia spisovného jazyka sa s takouto hybridizáciou nezmieria a budú chcieť pridávať k latinskému slovu *genius* latinské pádové prípony *(postihnúť genium loci, s vyšším porozumením pre genium loci).* To je neprijateľné vzhľadom na súčasný stav v ovládaní latinčiny u nás, ale aj vzhľadom na to, že pri väčšine lexikálnych citátov sa takýmto spôsobom nemení ich gramatické ustrojenie, napr. pri citátoch *captatio benevolentiae, status quo, conditio sine qua non, conditio iuris, ultima ratio.*

Napokon treba uviesť ešte jednu možnosť, ako zaobchodiť s citátom *genius loci:* použiť ho iba vtedy, keď je podmetom vety a v ostatných prípadoch dať namiesto prípustnej hybridnej podoby (napr. namiesto *géniovi loci)* alebo namiesto neželateľného latinského tvaru *(genio loci)* preklad tohto spojenia, t. j. *duch miesta* (základný význam), *atmosféra, celkový ráz určitého miesta* (prenesený význam).

Ivan Masár

Ks

KULTÚRA SLOVA, časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Ročník *25*, 1991, č. 6. VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Hlavný redaktor PhDr. Ján Kačala, DrSc., člen korešpondent SAV a ČSAV. Grafická úprava Oto Takáč. Technická redaktorka Jana Jankovičová. Vychádza desaťkrát ročne. Ročné predplatné Kčs 90—, jednotlivé čísla Kčs 9—. Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, Nám. slobody 6, 817 59 Bratislava. Tlačí Tlačiareň LEV, štát. podnik, Ružomberok. Rukopis odovzdaný do tlače 14. 3. 1991. Vytlačené v aug. 1991. Registr. zn. F-7050.

Distributed by SLOVART Ltd., Nám. slobody 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. Distribution rights are held by KUBON and SAGNER, P. O. B 34 01 08, D-8000 München, Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1991

Cena Kčs 9,—